

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SLAVISTIKY SEKCE UKRAJINISTIKY

Bc. Olena Izmailova

**VÝVOJ JAZYKOVÝCH JEVŮ TABU A NOA V UKRAJINSKÉM JAZYCE OD
JEJICH VZNIKU DO SOUČASNOSTI**

**THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE PHENOMENA OF TABOO AND NOA
IN UKRAINIAN LANGUAGE FROM THEIR ORIGIN TO THE PRESENT**

**РОЗВИТОК МОВНИХ ЯВИЩ ТАБУ ТА НОА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ВІД
ЇХНЬОГО ВИНИКНЕННЯ ДО СУЧАСНОСТІ**

magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Uljana Cholodová, Ph. D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně a uvedla všechny použité prameny.

V Olomouci, 07.05.2020

podpis

Děkuji Mgr. Uljaně Cholodové, Ph.D. za pomoc, kterou mi během psaní diplomové práce poskytla.

podpis

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯВИЩА ТАБУ В СУСПІЛЬСТВІ ТА МОВІ.....	7
1.1. Поняття табу та його витоки	7
1.2. Класифікація явища табу та його функції	9
1.3. Особливості функціонування у мові комунікативних табу.....	12
1.4. Явища ноа та евфемізму в контексті комунікативних табу та способи їх творення.....	16
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДАВНІХ КОМУНІКАТИВНИХ ТАБУ І НОА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	21
2.1. Відображення магічних вірувань та заборон у мові давніх українців.....	21
2.2. Періодичні комунікативні табу	22
2.3. Мовні табу назв тварин.....	23
2.4. Мовні табу назв природних явищ	24
2.5. Мовні табу назв захворювань	25
2.6. Мовні табу імен духів, божеств та чаклунів	26
2.7. Мовні табу слів, що стосуються смерті	29
2.8. Мовні табу, пов'язані із тілом людини.....	30
2.9. Мовні табу, пов'язані з жіночим тілом.....	31
2.10. Мовні табу, пов'язані з чоловічим тілом	33
2.11. Особливості класифікації та структура давніх українських ноа	36
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТАБУ І НОА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	38
3.1 Тенденція детабуїзації суспільства та його відображення в сучасній українській мові.....	38
3.1.2 Детабуїзація в культурі та літературі постмодернізму	41
3.2 Явище табу в контексті соціолінгвістики	42
3.3 Види евфемізмів та їх функціонування в сучасній українській мові	46
3.3.1 Евфемізми політкоректності.....	43
3.3.2 Евфемізми у живому мовленні українців.....	45
ВИСНОВКИ	51
RESUMÉ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	57
ANOTASE	60

ВСТУП

Явище табу вже декілька століть привертає увагу науковців із різних гуманітарних дисциплін. У різні часи це явище досліджувалося і продовжує досліджуватись фахівцями з етнографії, етнології, історії первісних суспільств, історії релігії, філософії, психології та лінгвістики. Спроби систематизувати знання про феномен табу вперше зробили англійський етнолог Дж. Фрейзер у праці «Золота гілка», його учень Е. Д. Тейлор у праці «Первісна культура» та З. Фройд у праці «Тотем і табу». Комунікативні табу досліджували українські та зарубіжні мовознавці такі як: К. Аллан, О. Бабаєва, Ф. Бацевич, Ю. Єловська, Кр. Бейлі, К. Берідж, Х. Вебстер, Р. Газізов, Дж. Глісон, Т. Джей, Д. Зеленін, Н. Мечковська, В. Півнюк, Я. Попова, А. Редкліфф-Браун, О. Рутер, Л. Фроляк, К. Харріс, Г. Шредер, Ї. Рейзек, А. Долежал, Р. Вечерка та ін. Проте, розвідки усіх цих вчених стосувались лише окремих аспектів вивчення явища мовленнєвого табу. Досі не було створено загального аналізу функціонування комунікативних табу у слов'янських мовах починаючи від його зародження у мовленні давніх слов'ян до сучасного стану розвитку та трансформації табу у сучасних слов'янських мовах. Безумовно, такий аналіз міг би бути предметом дуже масштабного та ґрунтового дослідження. Однак, ми бачимо **актуальність** проведення запропонованого дослідження на прикладі української мови із можливістю використання її як основи для подальших досліджень на тему розвитку табу в українській мові.

Метою нашої наукової праці є аналіз явища мовного табу в українській мові з погляду етимології та соціолінгвістики в історичному розрізі. А також упорядкування та систематизація типів ноа та евфемізмів на позначення табуйованих тем та реалій в українській мові.

Відповідно до зазначеної мети виникає необхідність вирішення таких **завдань**:

- 1) узагальнити теоретико-методологічні засади дослідження табу та ноа в сучасній лінгвістиці (перш за все в розрізі етимології та соціолінгвістики);
- 2) визначити диференційні ознаки та функції комунікативних табу та виразів ноа і евфемізмів;

3) виявити способи творення одиниць мовного вираження табу в українському мовному просторі;

4) порівняти особливості функціонування ноа та евфемізмів на позначення табу в українській мові в історичному аспекті;

Об'єктом дослідження дипломної праці обрано комунікативні табу та вирази на їх позначення української мови.

Предметом дослідження є особливості формування, розвитку, лексико-семантичного вираження й функціонування табу, наявних у мовленнєвій практиці українців.

Методи дослідження. Основою проведеного дослідження стали загальні методи наукового пізнання, а також такі, що застосовуються в літературознавстві: метод аналізу, описовий і порівняльний.

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження стало поєднання прийомів лінгвістичних методів, таких як описовий, структурний та комунікативно-прагматичний.

Структура та обсяг праці. Дипломна праця складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури та списку використаних джерел. Основний текст праці становить 60 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

Теоретичні засади функціонування явища табу в суспільстві та мові

1.1 Поняття табу та його витоки

У 1777 році під час свого третього плавання на островах Тонга в Океанії і на Таїті Дж. Кук, англійський дослідник та мореплавець, почув слово табу, яке означало заборону здійснювати будь-які неприпустимі дії. З тих пір під табу стали розуміти сувору заборону, що накладається на частину або всіх членів племені, на вчинення певних дій.

Проте, потрібно розуміти, що табу як такі виникли набагато раніше. На первісному етапі існування суспільства, функціонування елементарних правил поведінки членів цього суспільства було обов'язковим для його виживання. Історики ведуть відлік початку людського суспільства саме від моменту появи перших соціальних норм (іншими словами – першоморалі). Чим складнішою була культура суспільства, тим різноманітнішими були і правила, що в ньому діяли, ядро яких складала заборони. Визначною особливістю давніх заборон (табу) було те, що їх дотримання забезпечувалося не санкціями ззовні, а скоріше внутрішніми психологічними переконаннями.

Представник школи англійської соціальної антропології, етнолог та релігієзнавець Дж. Фрейзер пояснює утворення слова табу від дієслова та, що означає «відмічати» і прислівника ри, яке означає «суцільно виділений» (Дж. Фрэйзер: Политиздат, 1986).

Отже, табу в широкому значенні — це заборона. Проте, не можемо констатувати, що кожна заборона є табу. Російський етнолог та дослідник первісного суспільства Ю. Семенов стверджує — для того, щоб норма заборони була визнана в певному соціумі як табу, вона повинна включати в себе основні складові компоненти. Дослідник виділяє три основні обов'язкові компоненти табу:

1. Перший компонент — глибоке переконання людей, що належать до певного колективу, що вчинення будь-яким його членом певних дій неминуче накличе не тільки на даного індивіда, а й на весь колектив якусь страшну небезпеку, можливо, навіть призведе до загибелі членів колективу. При цьому люди не можуть сказати нічого конкретного ні про природу цієї небезпеки, ні про те, чому і яким чином дані дії цю небезпеку спричиняють. Їм відомо тільки, що, поки люди утримуються від певних дій, ця небезпека залишається прихованою, коли ж вони їх вчиняють, ця

небезпека автоматично з потенційної перетворюється на реальну і загрожує їм усім. Саме тому колектив розглядає людину, що здійснює певні заборонені дії, одночасно як таку, що знаходиться в небезпеці і ту, яка представляє небезпеку для колективу.

2. Другий компонент — почуття страху. Почуття жаху перед невідомою небезпекою, яку накликають відомі дії, і тим самим страх перед цими діями, що накликають небезпеку.

3. Третій компонент — власне заборона, норма. Наявність заборони говорить про те, що ні віри в небезпеку, накликану даними актами поведінки людини, ні жаху перед нею не було достатньо, щоб відвернути людей від вчинення небезпечних дій. Звідси випливає, що ці дії були певною мірою привабливими для людей, існувало щось, що штовхало людину до їх вчинення.

Табу як явище розглядається у площинах різних дисциплін. Мононорми, соціальні норми, нормативні регулятори, норми первісної моралі, первісне право — такі терміни використовуються в сучасних суспільствознавчих дисциплінах, і усі вони містять у собі табу.

Широкий інтерес до явища табу був викликаний тим, що воно, хоча і було вперше виявлене в Полінезії, проте, у своїй основі не було специфічно полінезійським явищем. Численні дослідження свідчать, що близькі за значенням до полінезійських табу, суспільні норми характерні і для багатьох інших народів, та відрізняються здебільшого лише за формою і ступенем розвитку. Таким чином, маючи загальнолюдський характер, табу як суспільне явище стало привертати увагу представників різних гуманітарних наук.

У науковій літературі виділяється кілька концепцій, що пояснюють суть змісту, походження і функціонування табу:

1. Релігієзнавча теорія пояснює табу як заборони і «священні закони», які пов'язані з вірою в духовних істот. Прихильником такої теорії був Е. Тейлор, засновник культурної антропології та дослідник первісної культури.
2. Магічна теорія розглядає заборони як негативну форму практичної магії, на відміну від позитивної форми магії — чаклунства. Магічну теорію підтримував учень Е. Тейлора та один з найвідоміших дослідників явища табу Дж. Фрейзер.
3. Психологічна теорія трактує поняття табу з точки зору психоаналізу, в рамках якого цей термін розуміється як вираження амбівалентних відносин і станів.

Прихильники цієї теорії підкреслюють роль табу як одного з перших механізмів цивілізації і форми первісної моралі. Одним із основоположників цієї теорії був З. Фрейд, який виклав результати своїх досліджень на тему табу у своїй праці «Тотем і табу» (З. Фрейд: Азбукаклассика, 2005). Він дає таке визначення табу, розглядаючи його як нав'язливу заборону невротика: табу є дуже давньою заборонаю, накладеною ззовні (яким-небудь авторитетом) і спрямованою проти найсильніших бажань людей. Сильне бажання порушити табу залишається в їх несвідомому. Люди, які виконують табу мають амбівалентну спрямованість до того, що підлягає табу. Приписувана табу чародійна сила зводиться до здатності вводити в спокусу; вона схожа на заразу, бо приклад заразний і тому що заборона бажаного в несвідомому переноситися на інше.

4. Антропологічна теорія пояснює табу як форму соціального контролю, а також різні комбінації і версії такого контролю. До прихильників цієї теорії належить Б. Малиновський, який виклав свої наукові погляди на явище табу у праці «Магія, наука і релігія».

Дослідники припускають, що перші заборони були спрямовані на приборкання статевого інстинкту, на обмеження статевої відносин в різні періоди виконання таких видів трудової діяльності, як збір врожаю, полювання, сівби і тд. Важливим видом табу була заборона на інтимні стосунки між кровними родичами, який ґрунтувався на переконанні у тому, що після кровозмішення з'являються діти з дефектами розвитку. Практично у всіх вивчених на сьогоднішній день народів порушення табу на інцест розглядалося, незалежно від стадії їх розвитку, як злочин, який жорстоко карався.

Серед сучасних дослідників явища табу хочемо пригадати Хартмута Крафта, німецького психоаналітика, який опублікував декілька праць про свої дослідження на межі між медициною, психоаналізом, мистецтвом та етнологією. Однією з таких праць є книга «Табу та бажання», у якій він аналізує розвиток табу від найдавніших часів до сучасності та те, як вони підтримують ідентичність та окреслюють соціальні кордони суспільства.

1.2 Класифікація явища табу та його функції

Дослідники табу з різних гуманітарних дисциплін подають різні категоризації табу залежно від контексту дослідження. Наведемо декілька прикладів таких категоризацій.

За способом чуттєвого сприйняття виділяють:

1. тактильні табу (наприклад, заборона торкатися до чужої жінки у представників арабських країн);
2. візуальні табу (наприклад, заборона носити одяг, який не приховує від сторонніх очей руки, ноги, а у деяких східних народностей і обличчя);
3. табу на їжу (наприклад, заборона їсти свинину і вживати алкогольні напої мусульманам, вживати продукти тваринного походження християнам під час посту).

Виділяють також такі тематичні табу: пов'язані зі смертю, народженням, важкими і невиліковними хворобами, шлюбної, інтимної сфер, а також естетичні, економічні, правові, політичні тощо.

За охопленням цільової аудиторії табу можна розділити на:

1. загальні, що стосуються всіх членів суспільства;
2. групові — для певного об'єднання людей;
3. індивідуальні — для однієї конкретної людини.

За ступенем закріпленості можна виділити:

1. імперативні табу — це врегульовані з нормативної та правової позиції заборони. Вони однозначні і не підлягають оскарженню. Наприклад, заборона на шлюб з близькими родичами;
2. диспозитивні табу — це табу, дотримуватися яких кожен член суспільства може на свій розсуд. Наприклад, сиродіння або вживання незвичайних делікатесів типу «кутіпая» (страви, приготованої із зародків тварин).

Російські вчені В.Карасик і Г.Слишкін виокремлюють такі види табу:

1. жорсткі заборони у зв'язку з вульгарною, грубою й непристойною поведінкою (неввічливі жести, натяжки, вирази, зокрема пов'язані із сексуальною сферою та фізіологією людини);
2. безпосередні заборони, які стосуються норм поведінки та етикету (прокляття на весіллі, сміх на похоронах тощо);

3. усталені заборони певної культури, пов'язані з нормами спілкування в певній соціальній групі (специфічні теми для обговорення, наприклад, сумарні доходи особи в Англії та США) (В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин: М: Ладомир, 2005, с. 25–26.)

Українська дослідниця Л. Фроляк класифікує табу з погляду традиційних норм поведінки, усталених в українській культурі. Л. Фроляк розмежовує:

1. побутові звичаєві перестороги (наприклад, не можна перемішувати їжу ножем);
2. заборони щодо виховання дітей (не можна виливати воду з купелі на дорогу);
3. табу на виконання певних дій (не можна купувати наперед речей для новонародженого);
4. поведінкові приписи в період календарних свят й обрядів (не можна нічого робити на Михайлове чудо).

Дж. Фрейзер в своїй монографії «Золота гілка» описує наступні види заборон: заборонені дії, табу на людей, табу на предмети, заборонені слова.

1. До заборонених дій Дж. Фрейзер насамперед відносить табу на спілкування з представниками чужих племен як потенційними носіями «шкідливої» магії, які здатні завдати шкоди тим, хто з ними стикається. Піддавалися забороні на вихід з житла багато правителів. Правитель не повинен був змішуватися з простими смертними, ступати на землю. Така заборона діяла для африканських правителів, а також японських та китайських імператорів. У багатьох народів існував звичай закривати обличчя, який також належить до заборонених дій. Вважалося, що саме через відкриті частини обличчя душа покидає тіло.
2. Табу на людей часто поширювалося саме на правителів і вождів, наприклад, на них заборонялося дивитися. Табу поширювалося і на спілкування з людьми, що носять траур, адже вважалося, що вони перебувають у контакті з покійними. Співзвучною цьому табу є і заборона на спілкування з жінками під час менструації і породіллями (в даний час в християнстві це табу існує у вигляді заборони жінкам відвідувати храми протягом певного періоду після пологів). До катів і вбивць застосовувалося ще більш суворе табу, оскільки вважалося, що душі ними убитих переслідували їх.

3. Дж. Фрейзером були виділені в окрему групу табу на речовини і предмети, наприклад, табу на гостру зброю, на залізо, на нігті і волосся при стрижці, на кров, на кільця і вузли.
4. Заборони на слова — це група, яка в контексті нашої праці представляє для нас найбільший інтерес, і аналіз цієї групи табу ми детально проведемо далі в нашій праці. Дж. Фрейзер виділяв, в основному, заборони на імена правителів, небіжчиків, хворих родичів, і на власні імена.

Наприклад, Х. Крафт розуміє табу як систему взаємодії. (Н. Kraft: Mladá fronta, 2006) У цьому випадку, наголошує дослідник, важливо відокремити трьох абсолютно різних осіб, а саме особу, яка здійснює табу, особу, на яку спрямоване табу та охоронця табу, при чому в різних середовищах ці особи можуть мати різні стосунки. У сімейному середовищі існує родинний зв'язок між здійснювачем та одержувачем табу, водночас особа, яка охороняє табу, збігається зі здійснювачем. Однак у великих компаніях роль охоронця беруть на себе різні установи, такі як поліція або прокуратура.

Перше табу, описане з християнської точки зору, — це гріх, вчинений Адамом і Євою. Християнство, розглядаючи цей гріх, пояснює, що від цього первородного гріха виник і гріх, який кожен християнин успадковує із народженням. З цього прикладу видно, що порушення табу в суспільстві із консервативною мораллю зазвичай передбачає покарання.

З соціолінгвістичної точки зору, табу сприяє зменшенню соціальних конфліктів шляхом зменшення використання тих тем, станів та слів, які розглядаються як проблемні і тому на них накладено табу. Детальніше аналіз явища табу в контексті соціолінгвістики ми розглянемо у наступному розділі нашої праці.

1.3 Особливості функціонування у мові комунікативних табу

У нашій роботі при визначенні терміну комунікативного табу будемо послуговуватись формулюванням українського вченого у галузі комунікативної лінгвістики та філософії мови Ф. Бацевича. Комунікативні табу (полінез. *tabu* — заборона) — комунікативні традиції уникати певних мовних виразів або зачіпати певні теми спілкування в певних комунікативних ситуаціях.

Як ми вже зазначали раніше, табу з явища суто етнографічного поступово ставало предметом зацікавленості і дослідників з інших галузей. Наприкінці XIX — початку XX століття мовознавці з різних країн починають досліджувати явище мовленнєвого табу, та присвячують цій темі свої наукові розвідки. Серед найвідоміших дослідників функціонування табу у мові можемо виділити імена: К. Аллан, К. Берідж, Х. Вебстер, Ж. Де Кастро. Велика кількість сучасних російських мовознавців досліджують мовленнєве табу, серед них А. Кацев, М. Маковський, Н. Мечковська, Я. Попова, О. Рутер, Л. Гришаєва, В. Карасик, В. Кашкін, О. Кострова, І. Панасюк. В українському мовознавстві питання табу досліджують Ф. Бацевич, О. Тараненко, Ю. Єловська, Л. Ставицька, та ін. У чеському мовознавстві дослідженню цього питання приділяли увагу Ї. Рейзек, який є автором етимологічного словника чеської мови, А. Долежал, що видав працю «Zakázaná slova aneb (ne)řikantní jazykověda», Р. Вечерка, який аналізує мовні табу з погляду етимології, І. Янишкова. Ф. Бацевич та інші дослідники серед комунікативних табу виділяють три типи: мовні табу, тематичні табу та контактні табу (Ф. Бацевич: Академія, 2004). Для визначення окремих видів табу надалі будемо послуговуватись формулюваннями Ф. Бацевича зі словника термінів міжкультурної комунікації.

Мовні табу — тип комунікативного табу; заборона в певних культурах на вживання окремих слів, зворотів, виразів тощо. Серед мовних табу найбільш розповсюдженими є заборони на вживання нецензурних та матірних слів. Але в різних культурах спостерігаються також заборони на вживання певних імен і термінів спорідненості. Так, Ф. Бацевич наводить приклад адигейців, у яких існує заборона на вживання у розмові власних імен людей, які приносять нещастя (злих, заздрісних, невдах тощо).

Тематичні табу — тип комунікативного табу; заборона на певні теми спілкування у межах конкретної національної лінгвокультурної спільноти. Як приклад тематичних табу, Ф. Бацевич згадує черкесів, у яких існує звичай три дні нічого не питати про свого гостя, хто він, звідки, куди йде тощо. Необхідно спочатку нагодувати гостя та дати йому відпочити. У чоловіків черкесів не прийнято питати про їхніх дружин і дітей.

Контактні табу — заборона на будь-які форми міжособистісного спілкування у межах певної національної лінгвокультурної спільноти.

Дослідник зазначає, що контактні табу частково збереглися у народів Кавказу та у племен американських індіанців. Наприклад, у адигейців виділяють чотири типи згаданих заборон: 1) між чоловіком і жінкою (довший час, навіть 2-3 роки, ніхто не повинен бачити разом чоловіка і жінку); 2) між батьками і дітьми (чоловіки в присутності батька або інших старших осіб не розмовляють зі своїми дітьми, не беруть їх на руки тощо); 3) між жінкою і родичами чоловіка (свекор і невістка можуть роками не сказати один одному жодного слова, у той час як із свекрухою невістка розмовляє відразу); 4) між чоловіком і родичами жінки (чоловік декілька місяців після весілля не зустрічається з родичами жінки).

Китайський мовознавець Мей Веньчжан, (Веньчжан: 2012, 51) який досліджує функціонування евфемізмів та табу в сучасній російській мові, наводить низку тематичних сфер, лексичні одиниці яких підпорядковуються заборонам. Ці тематичні сфери табування є загальними для усіх слов'янських мов, вони також окреслюють сфери впливу табу у мові українців. Отже, до найбільш табуйованих тем належать:

1. надприродні сили;
2. неправильний образ життя та шкідливі звички;
3. кримінальна сфера;
4. поняття пов'язані з бідністю;
5. фізичні і розумові вади людини;
6. фізіологічні особливості людини;
7. смерть;
8. сексуальна сфера;
9. сім'я та шлюб;
10. політика (корупція, хабарництво, політичні події);
11. бізнес та економіка (банкрутство, звільнення);
12. військова сфера (військові операції, шпіонаж);
13. сфера етнічних, релігійних і вікових розбіжностей.

Реалізацію мовних табу на згадані теми в українській мові на різних етапах її розвитку ми розглянемо та проаналізуємо в наступних розділах.

1.4 Явища ноа та евфемізму в контексті мовних табу та способи їх творення

Оскільки низка тем та мовних одиниць на їх позначення в мовах різних народів підлягала табуванню, очевидно, що це вимагало використання певної заміни, якою можна було б послуговуватись у повсякденному житті. Такою заміною стали слова ноа. Термін ноа так само, як і табу походить з полінезійської мови, та означає «звичайний», «поширений» (З. Фрейд: Азбукаклассика, 2005). У працях мовознавців та етимологів як синонім до цього терміна вживаються терміни «підставне слово», «підставна назва», «мовний еквівалент».

Чеський етимолог Радослав Вечерка, досліджуючи давні табу та ноа у слов'янських мовах, включно з українською, виокремив такі способи творення ноа (Večerka: 2006, 178-184):

- Звукові зміни (скорочення, подовження, вставлення звуків, і тд)
- Генералізація (узагальнення)
- Натяк на табу (описові назви метафоричні, метонімічні, синекдохічні)
- Перифрази
- Так зване “*Captatio benevolentiae*” - в перекладі з латинської здобуття прихильності (термін означає риторичний прийом, до якого вдавались римські оратори задля завоювання прихильного ставлення аудиторії до себе)
- Евфемізми
- Антифразиси
- Какофемізми та дисфемізми
- Запозичення з іноземних мов

Більше прикладів ноа в українській мові, утворені різними з цих способів, розглянемо у наступному розділі нашої праці.

Близьким до явища ноа є явище евфемізму. В контексті етимології евфемізми розглядають як один із способів реалізації ноа, проте іноді мовознавці вживають термін евфемізм як синонім до ноа.

У нашій роботі ми будемо спиратися на визначення евфемізму, яке подає Новий тлумачний словник української мови.

1. Евфемізми (з грец. *euphēmismos* «добре» і *rhēmi* «говорю») – пом'якшені, благозвучні слова чи вислови, що за певних умов служать для заміни тих позначень, що видаються мовцями непристойними чи небажаними,

неввічливими, надто різкими (Новий тлумачний словник української мови: Аконіт, 2000, 400).

Серед європейських та американських мовознавців проблеми евфемії досліджували Е. Бенвеніст, С. Відлак, Дж. Фрейзер, Дж. Апдайджен, Л. Блумфілд, А. Додд. Дослідженню евфемізмів присвячені і численні праці російських та українських лінгвістів, наприклад Л. Булаховського, Б. Ларіна, О. Реформаторського, А. Кацевої, Л. Крисіна, В. Тхіра.

Мовознавці вказують на власну специфіку, якою володіють евфемізми. Ця специфіка проявляється як у лінгвістичній сутності даного явища, так і в темах, які частіше за інші піддаються евфемізації, у сферах використання евфемізмів, у типах мовних способів і засобів, за допомогою яких вони створюються, у відмінності соціальних оцінок евфемістичних способів вираження.

Спочатку люди використовували підставні назви через забобони. Тому з'явилася евфемізація теонімів (найменувань божеств) і демонімів (найменування нечистої сили). З розвитком суспільства потреба в евфемізації виникає з етичних міркувань: уявлень про ввічливість, делікатність, толерантність. Основною метою евфемізації є прагнення уникнути комунікативних конфліктів та почуття комунікативного дискомфорту у співрозмовника..

Інша мета евфемізації полягає у прагненні завуалювати саму суть висловлювання. У сучасності евфемізми часто використовуються для того, щоб повідомити щось адресату таким чином, щоб це було зрозуміло тільки йому. Тому це явище спостерігається в різних сферах соціального життя людини і суспільства.

Отже, варто розрізняти старі підставні назви та нові евфемізми, адже мотивація їх ужитку є різною. Евфемізми, які використовує сучасний мовець, володіють не магічними функціями, як старі евфемізми, їм властива інша функція — етикетна. Носій культури і носій мови в одній особі при виборі евфемізму в своєму мовленні спирається на знання правил етикету і культурного спілкування. Знаючи все це, він намагається не використовувати грубі, нечемні, нетактовні і непристойні вирази. Мотивацією вживання евфемізмів вже не є бажання вберегти себе і своїх близьких від злих духів.

Б. Ларін акцентував на доречності розділяти евфемізми на старі (заміна або перейменування слова через заборону або слова-табу) і нові (слова-евфемізми в їх сучасному розумінні). У своїй праці «Історія російської мови та загальне

мовознавство» Б. Ларін (Ларин: Просвещение, 1977) стверджує, що варто було б чітко відмежувати слова-замінники, що зберігаються у мові як пережиток давніх заборон (табу) від сучасних евфемізмів. Мовознавець також наголошує, що найменування одних — «старими евфемізмами», а інших — «новими евфемізмами» недостатньо відображало б їх істотну відмінність.

У нашій праці ми проаналізуємо українські старі та нові евфемізми, їх мотивацію та особливості функціонування в мові та мовленні українців.

Українська дослідниця Т. Світлична (Світлична Т. В. Способи творення евфемізмів (на матеріалі прозових творів) / Т. В. Світлична // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. - 2013. - Вип. 34. - С. 277-281. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_34_78.) зауважує, що процес творення евфемістичних замінників містить чимало аспектів і відбувається на різних рівнях мови: лексичному, семантичному, фонетичному, словотвірному, стилістичному, а це, своєю чергою, відбивається на кількості та різноманітності способів творення евфемістичних лексем.

Досі у мовознавстві не представлено загальної класифікації способів творення евфемізмів, проте у своїй праці, в результаті аналізу досліджень різних мовознавців, ми спробуємо окреслити основні способи евфемізації, які виокремлюють більшість лінгвістів.

Перелік способів творення евфемізмів однією з перших сформулювала дослідниця слов'янської етимології Ж. Варбот. Учена подає такі способи: заміна за допомогою запозичення, описового виразу, визначення, узагальнювальної назви, займенника тощо. Українська мовознавиця О. Тараненко виокремлює такі способи евфемізації:

1. перифрази;
2. утворення слів з іншою мотивацією, іншою внутрішньою формою і нових значень слів на основі асоціацій за суміжністю, подібністю або протилежністю: метонімія, метафора, антифразис;
3. заміна слова іншим, семантично пов'язаним: синонімом і взагалі словом з близьким значенням, антонімом і взагалі словом з протилежним значенням;
4. заміна назви предмета, явища лише вказівкою на них (використання вказівних та неозначених займенників і займенникових прислівників;

5. еліпсис;
6. видозміна звукової форми слова, компонентного складу словосполучення.

Польський філолог С. Відлак фіксує такі три способи творення евфемізмів:

1. запозичення з інших мов («оскільки іншомовні слова менше шокують і видаються більш шляхетними»);
2. вживання часткового антоніму (наприклад, літоти або мейозиса);
3. використання метафор (Відлак: 1967).

2. Сучасна лінгвістка В. Великорода (Великорода В. Б. Семантичні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів в англійській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Великорода Віра Богданівна. – Львів, 2007. – 268 с) досліджувала особливості функціонування евфемізмів у англійській мові і виокремила наступні способи їх творення:

1. семантичні процеси (фразеологізація, генералізація, метафоризація, іронія, пропріалізація, метонімізація, антономазія, літота, елевація, гіпербола);
2. словотвірні процеси (словоскладання, абревіація, морфемна заміна, ономотопія, зрощення)
3. фонетичні процеси (фонемна заміна, римований словотвір, графічне пропущення, редуплікація, зворотній словотвір);
4. іншомовні запозичення;
5. комбіновані способи творення.

В. Москвін у своїй монографії «Евфемізми в лексичній системі сучасної російської мови» дослідник пропонує виокремлення таких способів:

1. метонімічну номінацію,
2. метафоричну номінацію,
3. використання синекдохи,
4. прономіналізацію,
5. паронімічну заміну,
6. використання книжних слів та виразів, зокрема термінів,
7. використання іншомовних слів,
8. перенесення «з роду на вид»,

9. перефразування,
10. антономазію,
11. перенесення «з виду на вид»,
12. мейозис,
13. еліпсис (В. Москвин: Перемена, 1999).

Отже, проаналізувавши праці мовознавців, що досліджували явище евфемізації, ми можемо виокремити такі основні її способи, які фіксують більшість вчених:

1. Генералізація

Використання узагальнювальних назв, які використовують на позначення конкретних явищ, дій чи осіб, є одним із найпоширеніших способів творення евфемізмів. Наприклад, вживання виразу *сталася новина* на позначення настання вагітності у жінки.

2. Вживання займенників та часток

Невизначені або вказівні займенники не називають, а лише вказують на значення, яке може бути конкретизоване за допомогою контексту. Наприклад, вживання вказівного займенника *вони* у розмові про покійних людей, або вказівної частки *це* на позначення статевого акту.

3. Вживання іншомовних слів та термінів

Дослідники переконані, що іншомовні слова пом'якшують і завуальовують суть явища, адже більшість носіїв мови семантичну наповненість таких лексем розуміє менше, ніж їх незапозичені відповідники. Наприклад, вживання терміну *ліквідація* замість слова *вбивство*.

4. Використання літоти

Утворення евфемізмів за допомогою літоти відбувається при використанні антонімів із одним або двома запереченнями. Наприклад, *непростий* замість *складний*.

5. Використання фразеологізмів

Фразеологічні одиниці часто використовуються у значенні евфемізмів. Наприклад *не сповна розуму* у значенні «дурний».

6. Використання метафор

Наприклад, вживання метафоричного виразу *його забрала літня днина* замість *він помер влітку*.

7. Еліпсис

Пропуск у висловлюванні деяких структурних елементів нерідко стає способом евфемізації. О. Сенічкіна вказує на те, що під час вираження семантики замовчування мовець знає, про який предмет, ознаку, явище дійсності йдеться. І додає, що уявна невизначеність сигніфікативної ситуації (предмета, ознаки, стану справи) становить переважно фактичну визначеність.

Отже, проаналізувавши класифікації способів творення евфемізмів, які пропонують мовознавці та виокремивши основні способи творення евфемістичної лексики, які найчастіше вживаються, ми можемо зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики існує багато міркувань про способи творення евфемізмів, які варто розглядати усі в сукупності, щоб окреслити загальну вичерпну картину.

У висновку до першого розділу можемо зазначити, що соціокультурне явище табу, яке виникло на перших стадіях розвитку суспільства, має свою довгу історію і дуже глибоко вкорінилося в різні сфери людського життя. Існування табу в суспільстві та культури було б неможливим без його відображення у мові, тому існують різні види комунікативних табу, серед яких найпоширенішими є мовні та тематичні табу. Їх реалізація у мові пояснюється існуванням незаборонених назв на позначення заборонених реалій, які у представлені виразами ноа та евфемізмами. Ноа та евфемізми як мовні явища мають свою специфіку функціонування у мові та різну мотивацію вжитку. Мотивацією виникнення ноа були магичні вірування та глибокі психологічні переживання людини. Однак, мотивацією вжитку евфемізмів є почуття такту та збереження образу позитивного мовця у комунікації. Також різними є мовні способи творення ноа та евфемізмів. У наступних розділах ми розглянемо та проаналізуємо типи ноа та евфемізмів, які функціонували та продовжують функціонувати в українській мові.

РОЗДІЛ 2. Особливості функціонування давніх комунікативних табу і ноа в українській мові

2.1 Відображення магічних вірувань та заборон у мові давніх українців

Насамперед необхідно визначити, що саме ми у своїй праці розуміємо під магією у віруваннях та заборонах давніх українців. Українські дослідниці М. Лановик та З. Лановик у своїй праці «Українська усна народна творчість» подають визначення терміну «магія», яким ми будемо послуговуватись у цьому дослідженні. Отже, магія (лат. *magia*, від гр. *mageia* — чародійство) — система обрядів, пов'язаних з віруваннями у здатність надзвичайним чином впливати на людей, тварин, сили природи, а також на божества та духовний світ з користю для світу живих. За словами англійського етнолога Е. Б. Тайлора, магічні знання виникли через асоціативність мислення давніх людей у поєднанні з поганим розумінням справжньої сутності речей. Магія, як явище, тісно пов'язана з міфологічною системою вірувань народу.

М. Лановик та З. Лановик поділяють таку магію як цілісне сформоване явище на два пласти: теоретичну магію (яку вони також називають псевдонаукою) та практичну магію (яку називають псевдомистецтвом) (М. Лановик, З. Лановик: Київ: Знання-Прес, 2005).

На думку Дж. Фрезера, магічне мислення побудоване на двох основних принципах:

- 1) перший принцип: подібне викликає подібне або наслідок схожий на свою причину;
- 2) другий принцип: речі, які один раз доторкнулись одна одній, продовжують взаємодіяти на відстані після завершення їх прямого контакту;

У віруваннях давніх слов'ян закони магії поширювалися не лише на людину, її сім'ю чи її дії, а й на природу, та потойбічний світ. Оскільки мова в усі часи відображала розвиток суспільства, то цілком логічним є факт відображення і магічних вірувань та заборон у мові. Із цим також тісно пов'язане вірування людей у магічну силу слова. Вважалося що усі слова мають власну особливу силу, яка проявляється у різних обставинах по-різному, тому у давнину люди дуже обережно ставилися до того, що вони вимовляють. У цьому підрозділі нашої праці ми розглянемо

відображення магічних заборон у мові українців та проаналізуємо ноа, які вони використовували на позначення табуйованих предметів, явищ, дій та осіб.

Російський етнограф та професор Харківського Національного університету Дмитро Зеленін досліджував явища табу в культурах східної Європи та Азії та їхнє відображення в окремих мовах. Результати своїх досліджень Д. Зеленін впорядкував у праці «Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии». Далі ми розглянемо класифікацію, яку подає вчений із його прикладами, а також іншими прикладами, що функціонували в українській мові та зафіксовані у різноманітних словниках.

2.2. Періодичні комунікативні табу

За словами Д. Зеленіна, (Зеленин: 1930) деякі магічні заборони не були постійними, а діяли лише у певний період або лише під впливом допоміжних обставин. Одними з таких обставин були природні явища.

Наприклад, вогонь є об'єктом численних мовних заборон, але, крім того, він має ще й інше відношення до мовних табу. Українське повір'я говорить: не можна при вогні згадувати «нечистого», тобто чорта: інакше чорт сяде на вогонь і розкидає його. З цим можна зіставити українське прислів'я: «сказав би, та піч у хаті», яку наводять, утримуючись від проголошення в хаті непристойного слова або виразу.

У всіх цих випадках вогонь-свідок ніби видає таємницю або передає звістку ворогам. Вогонь — не єдина стихія, в присутності якої діяли словесні заборони. У гуцулів заборонялося згадувати Богородицю біля води, зокрема на плотах. Цю заборону гуцули пояснюють таким повір'ям: душі утоплеників належать Богородиці, яку гуцули відрізняють від «Пречистої Діви»; зацікавлена в цих душах, вона заганяє плоти в такі місця, де сплавщику легко потонути.

Термін багатьох сезонних словесних заборон припадає на святки. Відтак, слова: вовк, миша, яструб, горобець, у різних народів Європи було заборонено вимовляти саме у період від Різдва до Водохреща.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в українців набула значного поширення заборона слова *мак* у період святку. Вірилося, що на того, хто скаже це слово (або хто побачить в цей день насіння маку), нападуть блохи — «великі як мак». Дмитро Зеленін вбачає в таких заборонах прагнення людини жити в мирі з усіма живими істотами. У забороні маку беззаперечним є відгомін магічного світосприйняття:

чорні зерна маку викликають, за законом народної магії, чорних бліх; але час, на який припадає заборона, можна пояснити тим, що під час святка людина оточена духами. Позаяк саме слово *мак* говорити заборонялось, замість нього говорили *затірка*. З тих же міркувань в святій вечір забороненим було слово *гречка*. Також цього дня уникали слово цибуля, проголошення якого 24 грудня, згідно вірувань, викликає протягом найближчого року великих як цибуля наривів; цибулю в цей день українці називали *закрішка* або *заправа*.

Під час весняного повернення журавлів українці не називали цих птахів їх звичайним ім'ям, а вживали підставне слово: веселик, буквально — той, що веселить. Люди вірили, якщо назвати звичайним ім'ям *журавель*, то будеш цілий день журитися; навпаки, назвавши *веселик*, проведеш весь рік весело. Дмитро Грінченко у своїй праці «З вуст народу» наводить те саме повір'я, але контаміноване з дитячим заклинанням. Коли діти навесні бачили у небі журавлів, що летять, їм співали: «Веселок, колесом! Перев'яжи дорогу червоним поясом!». Старші пояснювали, що журавлям це подобається і вони починають кружляти над головами дітей, що співають. Навпаки, якщо назвати їх в цей час звичайним ім'ям журавель, птахам це не сподобається

Весняна українська заборона імені журавля тісно пов'язана зі співзвучністю слів: журавель асоціюється з «журитися», а веселик, веселок — навпаки з «веселитися». Ця обставина вже видає порівняну новизну заборони, явно пов'язану з особливістю української мови, в інших слов'янських мовах, включно з чеською, такого співзвуччя немає. Проте, як зазначає Д. Зеленін, психологія, що лежить в основі періоду, коли діяла ця заборона, є давньою.

Ще одна весняна заборона (у гуцулів) — першу побачену навесні жабу називають *панна*. Крім того, при цьому не можна було сказати про жабу, що вона *скаче*, а потрібно сказати *ходить*. Люди вірили, що той, хто порушить таку заборону, стане кульгавим. В якості евфемізму замість забороненого *жаба* вживали слово *веселуха*, тоді «світ йому буде так само веселий, як вона весело кумкає».

2.3. Мовні табу назв тварин

Старші люди вважали забороненою назву вовка, адже вірили, якщо промовити його ім'я навіть дуже тихо, він обов'язково це почує та одразу з'явиться. Очевидно, на основі цього вірування і виникла приказка, яка функціонує в українській мові

дотепер: «про вовка промовка, а вовк у хату». Слово вовк заміняли на *дядько, звір, звірак* або *крутая звір*.

На Волині українці боялися вимовити ім'я хижого вовка, щоб він їм не мстив та не вбивав овець, для цього замість *вовк* казали *кузка, поганець*, гуцули називали вовка *гайда, флов, нехар* або *малий*, на противагу ведмедю, якого називали *великий*, а в Карпатах (в Мармороші) — *фліган*.

Старе галицьке повір'я стосується святкового різдвяного часу та говорить, що під час святку не годиться згадувати вовка — інакше буде погано худобі. У праці українського етнографа-фольклориста М. Номиса знаходимо згадку, що *сірий* — теж було звичайною назвою для вовка. Поширеними були також назви *сірман, сіроман, сіроманець*, в котрих Д. Зеленін бачить зв'язок зі словом *сірома*, тобто бідняк.

У Галичині діяла сезонна заборона звичайної на той час української назви для змії *гадина*. Під час великого посту ранньою весною не вимовляли цього імені, замінюючи його підставними: *вона, тота, довга, чірвак, земляний чірвак*. Вірили, що скотина того, хто порушить цю заборону, влітку буде страждати від укусів змії. Відомий австрійський етнограф Ф. Кайндль, досліджуючи гуцулів, відмітив у них п'ять назв для змії, з яких дві назви він вважає підставними замість забороненого *змія*: *довга* та *довганка*. Зеленін схильний визнати евфемізмами також і інші гуцульські назви для змії, а саме: *поганка, нехар*, а також відзначене Шухевичем *софія*.

Нехар означало власне «нехлюй», «неохайний» і одночасно було підставною назвою для вовка. Д. Зеленін також порівнює цю назву з прикметником «негарний» зі схожим значенням, таким чином натякаючи на спорідненість даних слів. *Поганка* означало «нечиста», «язичницька», від латинського «*paganus*». Те саме слово, лише з іншим закінченням, *поганіце*, відоме також у сербів як евфемізм для змії.

Д. Зеленін припускає, що і українське *жеретія* (змія, що лазить по деревах) також підставне слово, значення якого «ненажера». В словнику Памви Беринди XVII в. цим словом названо журавля. До підставних слів можна також віднести такі назви для змії: галицьке *та, що під пнем сидить*; або загальноукраїнське *шипотінник*, тобто «шиплячий» — назва для змії і для лиходія.

2.4. Мовні табу назв природних явищ

Серед явищ природи особливої магічної сили та значення надавали, безумовно, вогню. Українці на Волині забороняли говорити про вогонь і промовляти слово *вогонь*, пояснюючи цю заборону: «нехай спить». Звідси випливає, що говорити про вогонь — означало розбудити його, тобто тут ми бачимо ту саму психологічну основу мовного табу, що і в заборонах назв вовка, змії, і злих духів (про які ми ще згадаємо у наступних абзацах). Мається на увазі дух-господар вогню, який втім, зазвичай, зливався в народному уявленні з самим вогнем, як живою істотою. Вогонь називали і досі називають *багаття*, тобто «багатство». Д. Зеленін пов'язує цей евфемізм із заборонаю віддавати свій вогонь чужому, завжди або в критичні моменти, як власне багатство (багаття). В українських замовляннях вогонь іноді називався *гостем*. Вогонь під час пожеж заклинали так: «Вітаю тебе, гостю, замовляю тебе гостю, Йорданською водою заливаю тебе гостю!». Науковці зазначають, що заборона слова *пожежа* зустрічалася навіть частіше, ніж заборона слова *вогонь*. Зеленін наводить приклади, коли, говорячи про можливу пожежу, називали її словом *случай*: «як буде случай, то нікуди і вийти не можна». Про пожежу, яка вже почалась, не говорили *горить*, натомість говорили *щось мокне* або *багатство десь, радійте!*. Очевидно, такі протилежні значення *мокне* замість *горить*, або *радійте* під час пожежі, яка є лихом, використовували щоб таким чином обманути чи замовити вогонь.

2.5. Мовні табу назв захворювань

Ще однією групою слів, яка підлягала табуванню в народі були назви хвороб. Замість забороненої назви хвороби використовували безліч підставних імен. Вони численні і різноманітні, але Д. Зеленін зумів виділити серед них 5 категорій (Зеленін: 1930). Ми в своїй праці використаємо цю категоризацію, але доповнену прикладами з інших джерел:

1. назви ласкаво-шанобливі і ніжні: ревматизм мав підставну назву *гостець* (маленький гість).
2. назви у вигляді натяку: наприклад на Полтавщині холеру ніколи не називали по імені, а тому про хворих на холеру говорили «він був хворий на відому хворобу»;
3. імена нечистої сили, які здебільшого одночасно були і лайливими іменами: лихоманку називали *поганка*, *проклята*, *лиха*, *худуша*, *паскудник*, *пропасниця*

або *трясця*, адже подекуди в народній уяві являла собою Іродову доньку Трясовицю. Епілепсію називали словом *хуртовина*, яке означало не тільки бурю, але і біду, негоду.

4. запозичені з чужих мов назви: українське спільне підставне слово на позначення хвороби *бетега*, або хворого *бетежний* запозичені з угорського *beteg* «хворий», що в свою чергу походить із середньовічного німецького *wētage* «біль, страждання».
5. назви побутового характеру (за симптомами хвороби). Сюди можемо віднести такі назви для лихоманки: *тіпавка*, що походить від дієслова «тіпати», *дрижаки* від дієслова «дрижати», і *трясця* або *трясучка*, які співзвучна з дієсловом «трясти», що іноді використовують у значенні лихоманити.

2.6. Мовні табу імен духів, божеств та чаклунів

Психологія словесних заборон на імена нечистої сили однакова з психологією табу на назви хвороб. За уявленнями давніх українців духи хвороб належали також до нечистої сили, іноді зливаючись, в народних уявленнях, з чортами. Мотивація таких заборон одна — боязнь «накликати» на себе злого духа. З цієї причини ім'я чорта було словесним табу і замінювалося у мовленні підставними словами. У своїй праці ми використовуємо категоризацію підставних назв на означення чорта, яку запропонував Д. Зеленін, знову доповнивши її прикладами з інших джерел:

1. Епітети, що вказують на місцеперебування чорта

Той, що у воді, болотяник, гайовик, очеретяник, тот, що у скалі, тот, що у трісках, той, що у греблі сидить, хто инший, пекельник, тобто мешканець пекла, *анциболот, анциболотник, анцибол, анцибор*, де в першій частині слова Д. Зеленін вбачає «антий, анти(христ)».

2. Назви у вигляді натяку за допомогою займенника

Він, той, сам, тот-що невільно згадувати; тий, що не при хаті згадуючи, той, що проти ночі не згадують, той, що купами трусить, той, що трясє очеретами, отой чорний. Але, мабуть, і таке найменування чорта натяком-займенником вважалося все ж небезпечним, тому до займенника часто додавали коротке заклинання. Наприклад: *тот-скаменів би, він-цураха му, він-щез би, щезби, щезник, щезлий*.

3. Різноманітні епітети, які негативно характеризують чорта

Лихий, лихо, нечистий, невмиваний, нетеча, нехрист, злодух, лукавий, злий, клятий (19), триклятий, триклятуций, розпроклятий, темноликий, біда, недоля, прасунок, зі значенням «лихо, нещасний випадок».

4. Епітети, що характеризують зовнішній вигляд чорта:

куций, куцак, куцан, куцохвостий, куць, куцько, курдуплик, той, що з ріжками, рогатий, хвостатий, той, що з свинячим рилом, лисий дідько, рябий.

5. Пестливі і шанобливі імена.

Хоча вище ми наводили виключно імена, що негативно або нейтрально характеризують чорта, але зустрічаються також підставні імена для чорта протилежні за значенням: *дідько, дідуньо* — поширене у всіх східних слов'ян найменування чорта дідом у зменшувальній формі. Це підставне слово згадано вже в словнику Памви Беринди 1653 р.: «Дьідь: Старец; умалительнѣ же дядко, старчик, а не дїьдко: сице бо нѣцьи обыкоша діавола именовати». Ф. Кайндль також наводить цю назву, але зазначає, що в гуцулів *gitko* («дідько») — заборонене ім'я чорта, а не підставне, тобто тут ми маємо приклад того, як підставні слова стають забороненими.

До шанобливих імен Д. Зеленін також відносить такі підставні імена як *святий* і *бо*. Ці назви є пережитками дохристиянської доби, коли вони служили для позначення недиференційованих ще демонів і духів, з яких згодом виникли дві різні категорії — добрі боги і злі демони (чорти та інші). Чортицю, яка викрадала немовлят на Поділлі називали словом *богиня*. Ще одним цікавим прикладом є ім'я чорта *диво*, яке нагадує загадкового «див» зі Слова о полку Ігоревім: «див кличет на верху дерева»; деякі дослідники бачать в цьому «диві» чорта.

6. Назви запозичені з іноземних мов

Наприклад західноукраїнське ім'я чорта *шляг* зі значенням параліч: «шлаг би т'и трафіў!», тобто чорт би тебе взяв походить з німецького *Schlag*, можливо через польське *szlak*, тобто параліч. Також знаходимо відомості про називання чорта циганським словом *бенг*.

7. Окремою групою можна виділити запозичення на християнському підґрунті

До цієї групи, перш за все, належать назви *диявол, сатана* та їх варіанти *дябел, дябель, дябол, дявіл, дявіль, дяволяка, Сатанайл, сатанина, сатанисько, сатанюка, сатаня, сатанятко*.

Арідник походить від біблійного царя Ірода. Іноді зустрічається і прямо *Ірод* як назва чорта. У назві *юда* можна побачити ім'я євангельського зрадника Юди Іскаріота. Ще одне часто вживане назва — *люціпер* походить, звичайно, від Люцифера. Д. Зеленін спостерігає контамінацію Люцифера з антихристом в українському підставному слові на позначення чорта «анціяш». Дослідник також наводить приклади «*гаспид*» і «*біс*», що походять з мови церковних книг. Від *біс* утворено також низку похідних назв, наприклад: *бісеня, бісенятко, бісик, бісило, бісище, бісовило, бісяка, «біхреса»* (словник синонімів вусика). *Гемен* походить з грецького δαίμων (демони), запозиченого через церковно-християнські книги. Зеленін припускає, що назва *хамінок* є переробкою зменшувального від *гемен*.

У даному контексті варто відзначити, що навіть у прокльонах та лайливих висловленнях часто зберігалось табу на вживання слова *чорт*. І часто саме у лайливій лексиці вживалися слова-замінники, що походять з християнської тематики. До того ж, найчастіше це були назви дітей біблійних постатей, як от Ірода чи Каїна наприклад: «Іродів син!», «Каїнова ти дочка!», а також «Гаспидський сину».

Деякі евфемізми на позначення чорта збігаються з християнськими особистими іменами. Наприклад, українське *Антипко* — зменшувальне від християнського імені Антип, від нього походить і прикметник *антипковий*, тобто чортовий.

Зближує це ім'я зі значенням чорта і епітет, який часто вживається поряд. Згідно одних переказів, п'яти у чорта відкусили собаки, яких направив на нього бог. Згідно других, їх відкусив вовк, а згідно третіх — п'яти чорту відбило дверима, тому він і кульгає. В українських переказах зустрічаються ще й інші особисті християнські імена з тим самим епітетом «безп'ятий» і з тим самим значенням чорта: *Гнатко Безп'ятко*, від Ігнатій, *Грицю безп'ятий*, *Грицю без п'яти* від Григорій.

Хоча домовика не вважали злим духом, адже вірили, що він частіше допомагає людям, ніж шкодить, проте його ім'я також було заборонене. Вважалось, що проголошення власного імені домового привертає його увагу і це може бути небезпечним, тому його теж замінювали підставними іменами. Наприклад іменами *хованець* і *годованець*, семантика яких зрозуміла («той, який ховається», і «той,

якого годують»). У Словнику синонімів української мови О. Вусика зустрічаємо назви «біляпичник» та «той, що живе в каганці» на позначення домовика, мотивація якої також є прозорою та вказує на його місцезнаходження. На те, що домовика все ж вважали добрим духом та охоронцем оселі вказують назви *добрий дух, застережник, оберіг, опікун, охоронець, домашній оберег, охоронець оселі*. На те, що домовик в уявленнях українців оберігав не лише оселю, але й родину, вказують назви *дід роду, охоронець родинного вогнища, покровитель роду*. Також домовика називали шанобливо *хазяїн, господар, дід, панок, панич*, адже вірили, що таким чином, виявляючи повагу, зможуть задобрити домовика та вбережуться від шкоди з його сторони.

Ряд підставних імен для чаклуна підкреслює його близькість до нечистої сили і зв'язок з нею, наприклад *відьмарь, відьмак, відьман, відьмач, той, що з нечистою силою знається* або *той що з чортами знається*. Примітно, що в останньому евфемізмі присутня назва чорта, яка найчастіше також підлягала табуванню. Частина назв для чаклуна вказує на його знання, які доступні не всім, та дар передбачення: *знатник, ведун, відун, вістун, віщий, віщун, мудрий, тайновидець*. Зустрічаємо також назви *химородник, пропасник, перетинник*. Можемо припустити, *перетинник* означало «той, хто перетинає межу реального та потойбічного світів. Використовався також прикметник *непростий* для іменування чаклуна. Зеленін зауважує, що одна з функцій чаклуна відображається в українській назві *ўрачар*, тобто лікар.

Прикладом запозичень з інших мов для підставних імен духів можуть бути назви відьми — *босорка* і *босорканя*, які мають угорське походження, а в угорську мову вони своєю чергою могли потрапити з тюркських мов, пор. тюркське *basyrkan* — «нічний кошмар».

2.7. Мовні табу слів, що стосуються смерті

Явище смерті у всі часи мало певне сакральне значення, і було особливо табуованим. Надалі розглядатимемо мовні репрезентанти табу, що стосуються цієї теми.

На Поділлі, наприклад, могилу і труну називали словом *хата*, тобто звичайною українською назвою жилого будинку, житла, при цьому жилий будинок називався «курінь». Виражалися, наприклад, так: «хати наши на цвінтари, а вас (гостя) просю

до куріня». І на сході України, запрошуючи робити труну для померлого батька або матері, казали: «идите робить нову хату батькови (або матері): не схотив жити у старій». Ця українська назва має повну відповідність із загальносхіднослов'янською назвою труни *домовиною*, тобто домом (Зеленин: 1930).

У своїх дослідженнях Зеленин наводить приклад слова *цвинтар* як підставного і одночасно запозиченого з польського «*smentarz*», яке походить від середньовічного латинського *сimeterium* «місце спокою».

У східних слов'ян для позначення поняття «вмирати» зустрічаються насамперед дієслова, що позначають падіння, удар, перелом. В українській мові зустрічаються підставні слова *луснути*, *лунути*, звідки може і походить фраза *лунь його вхопив*, тобто він помер, в якій деякі дослідники бачать назву птаха *лунь*. Деякі слов'янські дієслова зі значенням померти мають на увазі зміни в тілі небіжчика і перш за все затвердіння тіла, наприклад український фразеологізм *дубу дати, врзати дуба, дубову сорочку зодягти*.

Існували також іронічні висловлювання про смерть, наприклад *дупеля из'істи*, тобто схибити. Або вираз *пішов кози пасти*, можливо з анекдоту, який знаходимо у Збірнику Харківського історико-філологічного товариства про те, як солдат розповідає про небіжчиків, яких нібито бачив на тому світі: «*Твій Івашечко пасе божих теляточек*».

На позначення смерті поряд із самою назвою «смерть» вживалися різноманітні евфемізми, наприклад: *загиб*, *загин*, *погуба*, *пропад*, *пагуба*, *падіж* (про смерть худоби), *помір*, *скін*. Цікавими також є назви *визволителька* та *розлучниця* зі зрозумілою семантикою. У назви *визволителька* відчутне позитивне забарвлення зі значенням «та, що визволяє» (ймовірно від земних страждань, хвороби, тощо). У назви *розлучниця* забарвлення скоріше негативне і значення «та, що розлучає» (очевидно із земним життям, родиною, тощо).

Зустрічаємо також пестливо-зменшувальні назви на позначення смерті: *смертонька*, *смертушки* (множ.).

Усі вищенаведені приклади доводять, що особливо часто приписувалася магічна сила словами, які означають що-небудь погане або небезпечне. Наступні слова для позначення понять «біда», «нешастя» в українській мові в роботі Зеленина наводяться як підставні: *халепа*, *пеня*, *притуга*, *пригода*, *недоля*, *лихо*.

2.8. Мовні табу, пов'язані із тілом людини

З анатомічними особливостями та функціями людського тіла пов'язана низка номінацій, які підлягали повному або частковому табуюванню. В даному контексті диференціюються анатомічні особливості та процеси жіночого та чоловічого тіл. Низка табу вказують конкретно на статеві відмінності людини. У наступному підрозділі ми розглянемо такі табуйовані вирази та евфемізми, які українці використовували на їх позначення у минулому.

2.9. Мовні табу, пов'язані з жіночим тілом

Найбільше словесних заборон було пов'язано із фізіологічними особливостями жіночого організму, які і відрізняють його від чоловічого. Однією з найважливіших таких особливостей, яка водночас є маркером перетворення дівчинки на дівчину, є поява менструації. В українській культурі це явище було табуйованим у змішаному суспільстві, обговорювати тему менструації жінки не могли у присутності чоловіків, а лише між собою. При цьому табуйованою була і сама назва явища, яку заміняли евфемізмами. У своїй книзі «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» Ірина Ігнатенко подає такі назви на означення менструації, які раніше фіксували дослідники: *на сорочці*», «свій час», «місячка», «цигани», «кошуля», «рубашне», «переться», «жіноче», «цвіт», «пола» (на Гуцульщині), «*прийшли краски*», «*приїхали гості, червоний Іван* (на Бойківщині), *має на собі, регули* тощо (І. Ігнатенко: Київ: Дуліби).

Для того, щоб пояснити мотивацію евфемізмів на позначення менструації, можна умовно їх класифікувати.

1. Однією із найпоширеніших назв, яку дослідники до сих пір фіксують в українській мові є *рубашка* та похідні від неї (*на сорочці, рубашне, сорочка напала, сорочане лихо, на одежде, на беллі*; «а дехто-то рубашне каже на їх, бо його видно на сорочці. Як дехто, то каже, щоб усе не однаково було, сорочане лихо». І. Ігнатенко пояснює такі назви тим, що у традиційній українській культурі одяг виконував не лише функцію прикриття тіла. Жіноча сорочка також символізувала тіло жінки, вона копіювала усі його властивості, адже безпосередньо торкалася тіла. Тому, дослідниця припускає

зв'язок між цим віруванням та вищенаведеними назвами на означення менструації.

2. До другої групи належать назви, які вказують на те, що така особливість фізіології властива лише жіночому тілу: *бабське, бабське на одежі*; «кажуть також «женське» тим, що їх у чоловіків нема».
3. Третю групу становлять назви, що походять від дієслів «прати», «прасувати»: *переться, прання ся іме, переца, стіраєцца*. І. Ігнатенко зауважує, що такі назви водночас вказують на те, що жінка в цей період очищається внутрішньо.
4. Четверта група — це терміни, якими пояснюється циклічна природа менструації: *місячка, місяшне; бо воно ото що місяця, та й те*.
5. Група термінів пов'язують з червоним кольором місячних: *червоні дні, краски ідуть, червоний Іван*.
6. Окремою групою є назви, які безпосередньо означають, що жінка, у якій менструація, перебуває у фізіологічному розквіті, готова до шлюбу та народження дітей: *цвіт, квітки на рубашиці, вже цвіт прийшов*.

У праці М. Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» знаходимо народне пояснення дуже розповсюдженого терміну *цигани* на позначення менструації: «цигани —це слово відоме усякому, звичайно старшим, а всі його мають за стидне, не кажуть його при других, особливе при старших або при чужих. ... Мабуть се видумано через те, що воно, як і ті цигани, що просять милостині та неждано і непрошено з'являються по слободах. ... А що «шарівськими» їх називають, то це, як мати кажуть, через те, що оці живі цигани, що ходять по слободах, дуже скрізь шарять за всім, коли б де і виворожить і вибрехать і виканючить і вкрасти, та щоб зарвать де що. Абе ще й через те, що як нападуть жіночі або дівочі цигани, то зараз зашаріється сорочка, зачервоніє.»

У своїй праці Ірина Ігнатенко зазначає, що раніше в українських селах молодь, а особливо дівчата, досить часто була погано або зовсім не обізнана в інтимних стосунках, не завжди знала про фізіологію репродуктивної системи. Така необізнаність була пов'язана з відсутністю статевого виховання в українській сім'ї. Причиною цього було табу на розмови між батьками та дітьми про інтимні стосунки. Це не окреме табу на певне слово або вираз, це загальне тематичне табу.

Найважливішою місією жінки, безумовно, вважалося материнство. Вагітну дівчину усіляко вберігали як від людей, які могли завдати шкоди навіть ненавмисне, так і від злих духів. Саме тому говорити про вагітність дівчини було заборонено, можна було лише завуальовано повідомити про її стан, при чому лише рідним або стороннім людям з необхідності. Вагітну або її стан називали такими підставними словами: *огридна, веремінна, цими днями, на злого, черевата, груба, та, що зайшла на дитя, на поступки хворіє*.

Акт пологів тримався у ще більш суворій таємниці, порушення якої, за народними віруваннями, збільшує родові муки породіллі. Момент пологів ретельно приховувався, а словесні заборони мали допомогти цьому. В матеріалах Д. Зеленіна знаходимо згадку про те, що на Полтавщині пологи називали *випадком*. В деяких інших регіонах України про момент пологів говорили *впала в кут, впала з печі*. Коли дитина вже народилася, про неї не говорили, що вона саме народилася, часто вживали завуальовані фрази, наприклад *у воді спіймали, вода принесла*. І. Ігнатенко пояснює, що в цих фразах згадують про воду, адже в народних магічних практиках вода фігурує як аналог крові та сперми.

Назви хвороб в загальному були для українців дуже табуйованими, про деякі з них ми вже згадували у цій роботі. А хвороби статевої системи та венеричні захворювання були ще більше табуйованими. Уникали не лише назв самих хвороб, але і будь-які розмови про такі захворювання. Дуже часто хворі навіть не звертались до місцевих лікарів саме через «непристойність» такої хвороби і сором говорити про неї.

У етнографічних дослідженнях знаходимо порівняно мало матеріалу про назви хвороб статевої сфери. У праці Ірини Ігнатенко знаходимо такі назви-ноа: «білі плави», «белуй цвет», «белені». Ймовірно, вони пов'язані з білим кольором виділень у жінок під час хвороби. Серед венеричних захворювань в етнографічних матеріалах середини ХІХ — початку ХХ століття знаходимо згадки про гонорею та сифіліс.

Серед підставних назв на позначення сифілісу були: *пранці, французь-веніри, образа, франка, франца, френчюга*.

Ірина Ігнатенко пов'язує етимологію цих назв з народними уявленнями, що були притаманні східним слов'янам, — про те, що представники інших народів, передусім неправославного віросповідання, придумали всі «неправильні» предмети та звичаї, які руйнують традиційні норми. Наприклад, французи підпадали під

стереотип любителів нестримних сексуальних утіх, тому саме їх звинувачували у виникненні та поширенні сифілісу.

2.10. Мовні табу, пов'язані з чоловічим тілом

Безумовно, в українських віруваннях та фольклорі велику увагу було приділено і чоловічому тілу, а особливо чоловічим статевим органу, які насамперед і відрізняє чоловіче тіло від жіночого. Проте, назви чоловічих статевих органів, водночас були і табуйованими. Традиційна народна культура виробила власні назви (ноа) на означення статевого члену, які використовували як у щоденному мовленні, так і у фольклорній та сороміцькій творчості. Ірина Ігнатенко у своїй праці «Чоловіче тіло в традиційній історії українців» подає наступну класифікацію підставних назв чоловічого статевого органу:

- а) назви запозичені з назв навколишнього світу (тваринного, пташиного, рослинного, водяного);
- б) назви запозичені з назв господарчих предметів і музичних інструментів;
- в) назви, що надавалися з огляду на зовнішній вигляд (випрямлений, твердий, тощо).

Нижче детальніше розглянемо кожен групу назв.

1. Назви на означення чоловічих органів, запозичені з тваринного світу.

Одним з найглибше завуальованих символів чоловічої сексуальної енергії та статевого органу зокрема є кінь. І. Ігнатенко наводить приклади евфемістичних виразів, які були заміниками табуйованого відкритого закликати чи натяку на статеві відносини: *напоїти коня, пустити коня до стаєнки, дати коню їсти, осідлати коня*. Серед назв птахів, які в сороміцьких піснях та народному мовленні означали чоловічий статевий орган найпоширенішими були *півник/когут, журавель, соловей*:

*Ой, мілка моя,
Покажи воронку,
А я ж тобі солов'я
Красную головку.*

Назви на означення статевих органів, запозичені з рослинного світу.

Ірина Ігнатенко подає серед найчастіше вживаних з цієї групи наступні назви: *кукурудза, качан, огірок, перчик, буряк, колосок, дуб*.

Усі ці назви утворювались, очевидно, за аналогією подібності форми рослин на форму чоловічого статевого органу або її характеристик (наприклад, твердості).

Дослідниця також зазначає, що «в українських сороміських піснях овочем, що символізує чоловіка, його інтимну силу, може виступати й буряк, а словосполучення *буряченьки садити, піти на буряки, червоний буряк до білого тіла* означають статевий акт.

2. Назви на означення статевих органів, запозичені з водяного світу.

З цієї групи найчастіше зустрічаються назви *рак/рак-неборак, щупак, щука, судак*.

Назви на позначення статевих органів, пов'язані зі знаряддями праці та іншими інструментами.

Такі назви виникали, коли знаряддя праці, господарчі реманенти й музичні інструменти за зовнішнім виглядом були схожі на статевий член.

Серед них зустрічаємо назви: *кочерга, довбня, шило, ножик, смичок, коса, бандура, рало*

(Вип'ємо за те рало, щоб іще сто п'ятдесят років орало),

смичок

*(Ой грай, коли граєш, коли добрий смичок маєш,
Як не буде добре грати, скажу тобі смичка втяти.),*

макогін

*(Ой дам тобі, мій миленький, горівки півлітри,
Лиш принеси макогона до моєї макітри.).*

3. Назви на означення статевих органів, що надавались з огляду на зовнішній вигляд — випрямлений, твердий, тощо.

В своїй праці Ірини Ігнатенко зазначає, що коли чоловік мав високу статеву потенцію, це називали *стирчак (сторчак), стрижень, стручок, сустав, кілок, кінчик, дрючок, жила, ковбаса* тощо. Назва сперми також була табуйованою, тому на її означення використовувалися народні назви *поклад, плоть*.

Сексуальна потенція чоловіка була надзвичайно важливою, адже була необхідною для зачаття дитини, продовження роду, тому її відсутність сприймалася як дуже серйозна проблема. Своєї імпотенції чоловіки дуже соромилися, а відтак і говорити про неї, як і про інші хвороби, про які ми згадували раніше у своїй роботі, було неприйнятно. Тому на означення імпотенції в народі вживали слова-замінники, наприклад: *висячка, дармовис, нерухомість, неспособний, нестоячка, порожній*.

Таким чином, ми бачимо, що значну частину мовних табу в повсякденному житті українців становили назви, пов'язані з особливостями чоловічої та жіночої фізіології, їх статевими органами та статевим актом.

2.11. Особливості класифікації та структура ноа

Далі наведемо декілька зауважень про класифікацію і структуру підставних слів, які знаходимо в роботі Зеленіна про словесні табу.

Сам сенс існування підставних слів полягав у тому, що вони мали бути комусь незрозумілі — звірям, духам, і тд. Безперечний також перехід слів з категорії підставних в категорію заборонених, напр. слов'янське «ведмідь» або українська назва чорта «дідько». Порівняльна новизна підставних слів проявляється і в тому, що вони, на противагу словам нетабуйованої лексики, вкрай рідко функціонують в мові цілими сім'ями та гніздами.

Розглядаючи підставні слова, які східні слов'яни використовували замість вживання табуйованих виразів, Зеленін знаходить в них кілька категорій, які у висновку зводить до трьох основних:

Перша категорія — натяки. Такі підставні імена натякали на заборону взагалі або на дане заборонене ім'я зокрема. У найбільш поширеному вигляді такий натяк представлений вказівними займенниками (який, імовірно, замінював жест). До цієї ж категорії натяків належать і підставні слова, що відрізняються від заборонених

лише частковою видозміною їх звукової форми. Зміна це відбувалася свідомо і мала на меті —бути зрозумілим для своїх співрозмовників, але залишитися незрозумілим для тих духів, про які йде мова.

До натяків багато в чому близькі описові вирази, які складають більшість підставних слів. Цей спосіб творення ноа чеський етимолог Р. Вечерка, класифікацію якого ми вже згадували у нашій праці, називає натяк на табу (описові назви метафоричні, метонімічні та синекдохічні).

Зеленін розрізняє в описових підставних словах три групи:

1. Слова, що відзначають яку-небудь із зовнішніх ознак істоти або предмета із забороненою назвою, рідше одразу дві ознаки;
2. Слова, що відзначають їх функцію;
3. Слова-порівняння, які називають щось подібне, до істоти або предмета із забороненою назвою.

До натяків також належать загальні та родові назви, що вживаються замість конкретних власних назв. Наприклад, «звіром» називають різні народи Європи ведмедя, вовка, лося, оленя. «Случаєм» —пологи, пожежу та весілля. За Р. Вечеркою це спосіб творення ноа генералізацією.

Друга категорія підставних слів виникла, ймовірно з прагнення з'єднати підставне слово із заклинанням-оберегом (у такий спосіб, наприклад, виникла одна з українських назв чорта — «щезун», тобто «той, хто повинен щезнути»). У таких назвах чорта, як «він-цураха му», «тот-скаменів би», «він-щез би» фігурують одночасно натяк, виражений займенником, та заклинання-оберіг. Такі назви Р. Вечерка називає перефразами.

Третя категорія підставних слів виникла через бажання обманути духів. До трьох груп цієї категорії належать заапозичення з інших мов, ласкаво-шанобливі імена (за Р. Вечеркою прийом *captatio benevolentiae*) і «погані» імена.

У висновках до другого розділу хочемо акцентувати на великому різноманітті видів та способів творення ноа на позначення реалій, назви яких вважалися найбільш табуйованими в давньому українському суспільстві. Серед них ми проаналізували ноа на позначення природних явищ, тварин, духів, божеств, захворювань та особливостей фізіології жіночого та чоловічого тіла. Цей аналіз дозволяє зробити висновок, що ноа та евфемізми у мовленні давніх українців були здебільшого

зумовлені розвиненою системою народних магічних вірувань у природні та надприродні сили, а також магічну силу слова. Однак, існували у мовному просторі і заборони, пов'язані із недостатньою освіченістю народу на деякі теми та відсутністю сексуальної освіти молоді. З іншого боку, наявність усіх проаналізованих виразів ноа та евфемізмів дозволяє стверджувати про розвинену образність мислення та уяву давніх українців.

РОЗДІЛ 3

Особливості функціонування комунікативних табу і ноа в сучасній українській мові

3.1 Тенденція детабуїзації суспільства та його відображення в сучасній українській мові

У попередніх підрозділах ми аналізували давні комунікативні табу, у яких відображалися вірування українців у магічні сили, особливості їхнього світогляду, виховання, ставлення до власного тіла, до міжстатевих відносин та відносин у межах сім'ї. У наступному ж підрозділі ми проаналізуємо як комунікативні табу функціонують у сучасній мові та мовленні українців.

Аналізуючи функціонування табу в українській мові на сучасному етапі її розвитку, варто зауважити, що окрім утворення нових табу в сучасних слов'янських мовах, спостерігається також тенденція детабуїзації мови, тобто відкидання табу, які раніше існували у мові. Безумовно, причини детабуїзації мови в більшості екстралінгвальні, адже детабуїзація мови є наслідком детабуїзації суспільства, культури, літератури та зміною світосприйняття людини. Їх причиною є історичні, економічні та політичні зміни у суспільстві.

Загалом у світовій культурі тенденція детабуїзації почала поширюватися наприкінці ХХ століття. В Україні та решті пострадянських країн цей процес став наслідком також зміни державного устрою та офіційної політики із розпадом Радянського Союзу. Запровадження політики гласності, ослаблення та поступове зникнення повсюдної цензури, послаблення політичного контролю культури та літератури - усе це мало безпосередній вплив на культурні та комунікативні табу.

Аналізуючи комунікативний простір Радянського Союзу наприкінці 80-х - початку 90-х років минулого століття, російська лінгвістка О. Земська відзначає наступні зміни у комунікації, які говорять про відкидання деяких табу:

- різко зростає кількість учасників масової та групової комунікації. Представники різних верств населення постають у ролі ораторів, кореспондентів газет і журналів;
- свобода вираження поглядів проявляється не тільки в особистому, але і в публічному спілкуванні;
- розширюється сфера спонтанного спілкування, люди перестають читати заздалегідь підготовлені промови і починають говорити;

- на перший план виходить особистісний принцип спілкування, безособові репліки замінюються на такі, що мають конкретного адресата;
- як письмове, так і усне спілкування набуває діалогічного характеру
- у сфері публічного спілкування набуває великої популярності можливість прямого звернення до слухачів та діалог між оратором та слухачем;
- слабшають обов'язкові правила усного публічного спілкування та виникає низка нових форматів (різноманітні дискусії, “круглі столи”, нові типи інтерв'ю тощо
- замість безособового офіційного телеведучого чи радіоведучого з'являється особистість модератора, яка висловлює власні думки, емоції, жартує;
- мовці намагаються знайти нові засоби вираження і водночас відродити старі назви тих явищ, які були відкинуті або заборонені попередніми режимами і які відроджуються сьогодні;
- відбуваються зрушення та зміни мовних стандартів на всіх рівнях.

У своїй статті «Табу в контексті глобалізації» російська дослідниця М. Тульнова (М. Тульнова: 2010) окреслює основні теми, що підлягають детабуїзації в сучасному світі та ті, які постають в центрі так званих нових табу. Вона зазначає, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується змінами, які є результатом процесу глобалізації. М. Тульнова спостерігає як вербальні, так і невербальні форми детабуїзації.

Одна з показових сфер невербальної поведінки, де зараз спостерігається порушення традиційних заборон — взаємини між статями. Наприклад, ранні та дошлюбні сексуальні відносини в багатьох культурах стали повсякденним явищем і більше не викликають засудження у оточуючих. З поширенням концепту толерантності все менше засудження викликає одностатева любов. Не викликає подиву й публічна демонстрація оголеного тіла як знак відкритого прояву сексуальності.

Відтак, у мовній комунікації серед тем, що піддаються детабуїзації, однією з очевидних є тема інтимних взаємин і пов'язане з нею використання в мові найменувань інтимних частин тіла. Підтвердженням цьому може слугувати факт публікації п'єси Ів Енцлер «Монологи вагіни». Ця п'єса була написана 1996 року з метою зняття заборони на відкрите обговорення проблем інтимного життя жінки. Повний український переклад «Монологів вагіни» Елли Євтушенко побачив світ

значно пізніше, 2018 року. Отже, в українському культурному просторі тема інтимних взаємин вже також поступово детабується.

Детабуїзація мови дуже тісно пов'язана з явищами глобалізації та демократизації мови. Під демократизацією мови розуміють допущення до усного та письмового спілкування (приватного та публічного) засобів живої мови та їх поповнення.

Демократизація мови здійснюється внаслідок демократизації суспільства (поширення демократичних принципів та правил). Мовознавець М. Лабащук визначає два мовні аспекти реалізації демократизації - інформаційний та стилістично-типологічний. Перший аспект, який він також називає понятійно-лексичним, відображає вільне використання в сучасній мові тем, які раніше з різних причин підлягали табуванню. Стилiстично-типологічний аспект мовознавець також називає формально-граматичним і пояснює, що він пов'язаний з особистісною мовною здібністю та мовною картиною світу конкретного суб'єкта комунікації. (Лабащук, М. (2006). КРИТЕРИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ЯЗЫКА. *Acta Neophilologica*, (VIII), 139-146. режим доступу - <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1375>)

Однак, вчені запевняють, що демократизацію мови не можна розглядати однобічно та акцентувати лише її позитивні складові, такі як отримання свободи мовною особистістю, взаємопроникнення стилістичних пластів мови, побудова діалогічної та полілогічної відкритої комунікації, наявність зворотного зв'язку та ін. Існує і другий бік явища мовної демократизації, серед них мовознавці зазначають хаотичність у типології мовлення, необмеженість та вседозволеність вираження, трансформація низової культури в масову, відсутність культурної та мовної самоцензури.

Однією із складових демократизації мови (яку найчастіше негативно характеризують мовознавці), з якою пов'язують явище детабуїзації, є вульгаризація мови. За визначенням Ю. Бельчикова під вульгаризацією розуміють вживання стилістично зниженої та нелітературної лексики (жаргонізмів, арготизмів, просторічних слів), а також слів з негативним емоційно-експресивним забарвленням, яке не може бути виправдано контекстом або ситуацією висловлювання і є неестетичним або таким, що порушує етико-мовну норму. (Бельчиков Ю.А. О роли СМИ в процессе демократизации русского литературного языка // Вестник электронных и печатных СМИ. 2010. № 13. С. 3–7.)

Слова, що раніше вважалися нецензурними, табуйованими та неприйнятними у спілкуванні все частіше можна зустріти не лише в комунікації мовців, але й у мові ЗМІ, у телевізійних програмах, кінофільмах, театральних виставах, у художній та подекуди й у публіцистичній літературі.

3.1.1. Детабуїзація в культурі та літературі постмодернізму

В культурі тенденція детабуїзації стала поширюватись на фоні розвитку та проникнення у всі сфери культури постмодернізму. В Україні та решті пострадянських країн постмодернізм прийшов на зміну соцреалізму, якому передував модернізм. Запровадження політики гласності та послаблення політичного контролю над культурою сприяли проникненню принципів постмодернізму у культуру. Митці нової течії були в опозиції до попереднього художнього стилю, відкидаючи його догмати і табу. Відтак, у своїй творчості вони робили акцент на незаангажованості, пріоритеті індивідуального над колективним, особистісних цінностях над суспільними, загальнолюдських цінностях понад ідеологічними, осягненні складності світу.

У сучасній українській художній літературі порушуються комунікативні, тематичні та мовні табу. У радянській літературі існувало дуже багато табу, адже її основним покликанням було виховання громадянина, тому уникалися будь-які прояви особистості, що відхилялися від норми, серед них девіантна поведінка, шкідливі звички, інтимні стосунки, а також життя маргіналізованих груп населення. Усі ці теми детабууються та знаходять відображення у творах постмодерністів.

Визначною рисою творів літератури постмодернізму є лібералізація мови, а також її вульгаризація. Все частіше в художніх творах можна зустріти вживання авторами нецензурної лексики, що раніше була табуйованою. Українська дослідниця Л. Клепуц зазначає, що порушуючи соціокультурного табу і вживаючи ненормативну лексику у творах автори часто переслідують мету епатажу, тобто привернення уваги. Однак, вона зауважує, що задля епатажу до таких мовних засобів вдавалися автори лише на початку виникнення постмодернізму, таким чином порушуючи сталі соціокультурні чи офіційні табу. Проте, сучасні українські письменники вживають нецензурну лексику, порушуючи індивідуальне табу, і роблять це не з метою епатажу, але з метою підкреслення сарказму, іронії, показової відвертості. Відкидання мовних табу стало невід'ємною складовою творчості багатьох письменників та навіть "візитівкою" деяких з них.

Серед сучасних українських письменників, які у своїх творах порушують тематичні та мовні табу, безумовно, можемо виділити Оксану Забужко «Польові дослідження з українського сексу», «Казка про калинову сопілку», Тараса Прохаська «Від чуття до сутності», Юрія Андруховича «Рекреації», «Таємниця», Юрія Винничука «ДНК», Юрка Іздрика «Воцек і воцекургія», Артема Полежаку «Навісні пісні», Ірену Карпу «Фройд би плакав», Катерину Бабкіну «Соня», Сергія Жадана «Ворошиловград», Леся Белея «План порятунку України», Любка Дереша «Культ», та ін.

3.2 Явище табу в контексті соціолінгвістики

У попередньому розділі ми аналізували функціонування та розвиток давніх табу в українській мові. Такі мовні табу ми розглядали з погляду етимології. В наступному розділі ми проаналізуємо сучасний стан розвитку комунікативних табу в українській мові. Якщо давні табу вивчають в контексті етимології, то аналіз сучасних табу, зважаючи на їх мотивацію, проводиться з погляду соціолінгвістики.

В межах соціолінгвістики комунікативні табу є складовою комунікативної стратегії ввічливості. Лінгвісти визначають комунікативну стратегію як сукупність мовних тактик та прийомів, що дозволяють досягти поставлених цілей у конкретній комунікативній ситуації. Відтак, комунікативна стратегія ввічливості - це метакомунікативна стратегія, яку використовують для реалізації і підтримки інтеракції. В її основі лежать принципи ввічливості та кооперації. Англійський вчений в області філософії мови П. Грайс у своїй праці “Логіка та мовленнєве спілкування” виокремлює принцип кооперації, в основі якого лежать максими повноти, якості, релевантності та способу висловлення інформації.

Вчені - прагматики вважають саме принцип ввічливості головним критерієм етикетного мовного спілкування і основним прагматичним фактором, на якому будуються міжособистісні відносини. Його описав англійський лінгвіст Дж. Лінч та визначив як сукупність максим такту, великодушності, схвалення, скромності, згоди та симпатії. Саме максима такту передбачає наявність комунікативних табу (як мовних, так і тематичних) в контексті соціолінгвістики. Адже вона полягає у дотриманні меж особистої сфери при комунікації та уникнення потенційно небезпечних (табуйованих) тем.

Дотримання максими такту реалізується уникненням табуйованих тем у спілкуванні та виборі таких мовних засобів, що замінюють табуйовані. У сучасній українській мові такими засобами є евфемізми.

Оскільки явище табу є не лише мовним, а й загально соціальним, його функціонування у сучасній мові пояснюється також поширенням в сучасній світовій культурі явищ толерантності та політичної коректності.

Феномен толерантності набув значного поширення у країнах Північної та Південної Америки та Європи наприкінці ХХ ст. із розвитком боротьби проти утисків соціальних груп (расових, етнічних, національних, сексуальних, гендерних, і тд.). У 1995 році Організація Об'єднаних Націй проводила рік толерантності, і державами-членами ЮНЕСКО було прийнято Декларацію принципів толерантності, у яких толерантність визначають як повагу, прийняття та правильне розуміння багатого різноманіття культур, форм самовираження та самовиявлення людської індивідуальності. Поширення цього концепту у світовій культурі передбачає виникнення певних нових комунікативних табу, які ми проаналізуємо далі у нашій праці. М. Тульнова зазначає, що толерантність змушує сучасне суспільство взагалі відмовлятися від прямих номінацій неприємних явищ.

Дотримання толерантності та нових табу, пов'язаних із нею, у мовній практиці реалізується за допомогою політичної коректності. Термін політична коректність був запозичений в слов'янські мови з англійської у 90-х роках минулого століття і означає

практику прямої або опосередкованої заборони на вживання слів і виразів, що вважаються образливими для певних соціальних груп, що виділяються за ознакою раси, статі, віку, віросповідання, сексуальної орієнтації і т. п.

3.3 Види евфемізмів та їх функціонування в сучасній українській мові

В сучасному українському мовознавстві існує чимало робіт, які спрямовані на аналіз способів творення, класифікацію типів та дослідження особливостей вжитку евфемізмів в українській мові. Такі дослідження проводяться регулярно на матеріалі прозових та поетичних творах української літератури, мові засобів масової інформації, матеріалі з паремійного корпусу української мови. Серед них можна відзначити дослідження Т. Світличної «Способи творення евфемізмів (на матеріалі

прозових творів), «Явище евфемії як об'єкт лінгвістичних досліджень», В. Олексенко «Мовні засоби евфемізації в сучасній українській прозі», З. Дубинця «Теми та сфери евфемізації в сучасній пресі»

Обсяг нашої роботи та її завдання не передбачають детального опису усіх груп евфемізмів, які існують в українській мові. Тому за мету ми ставили лише окреслити сучасний стан їх розвитку та проаналізувати особливості вживання в українській мові.

3.3.1 Евфемізми політкоректності

Мовною реалізацією політичної коректності та дотримання пов'язаних із нею мовних табу є політкоректні евфемізми. До них належать мовні одиниці, на позначення різних табуйованих тем, а саме:

1) Расова, етнічна та лінгвокультурна приналежність приклади?

2) Вік приклади?

Наприклад, замість прикметника старі вживається літні люди, старше покоління, люди поважного віку.

3) Зовнішність людини

Замість прикметника товстий використовуються вирази *схильний до повноти, пишних форм*, поторний – *специфічний, особливий, прищавий* – *з дефектами шкіри, страждає від захворювання шкіри*.

4) Інтимне життя та сексуальна орієнтація (*геї/лесбійки* – особи нетрадиційної сексуальної орієнтації, *проституція* – інтимні послуги, *гвалтувати* – схилити до статевих відносин)

5) Розумові та фізичні здібності людини

Ю. Єловська зауважує, що в українських творах кінця ХІХ — початку ХХ ст часто зустрічаються лексеми на позначення осіб з фізичними вадами, такі як *інвалід, каліка, кульгавий*. Проте, у сучасному українському суспільстві вживання цих слів є неприйнятним. Від 2018 року вживання таких слів у офіційній комунікації та засобах масової інформації заборонено на законодавчому рівні. Український парламент ухвалив законопроект, згідно з яким у 44 законах змінив термін «інвалід» на «людина з інвалідністю» та заборонив його вживання. Тепер вживаються більш толерантні вирази: *людина, що втратила працездатність; людина з обмеженими можливостями; людина з особливим потребами; пільговик; особлива людина*.

Залежно від виду інвалідності пропонуються також варіанти «люди з ураженням опорно-рухового апарату», «люди з порушеннями зору чи слуху».

б) Смерть

Традиційно табуваною темою у всіх слов'янських культурах залишається тема смерті. У попередньому підрозділі ми наводили українські евфемізми на позначення явища смерті та померлої особи, зараз розглянемо які мовні одиниці на їх позначення використовуються у сучасному українському комунікативному просторі. В українській мові замість дієслова «померти» вживають вирази *піти у кращий світ, піти з життя, відійти у вічність, припинити своє існування*, тощо. Замість слова смерть використовують вирази *летальний випадок, остання путь, кончина*.

7) Фінансові можливості та становище людини у суспільстві

Замість слів бідняк або бомж вживаються евфемізми *соціально незахищений громадянин, бідна сім'я - сім'я невисокого достатку, дешевий – доступний, тюрма – місце позбавлення волі, виправна установа, п'яний – у стані алкогольного сп'яніння, накурений – під впливом наркотичних речовин*.

8) Освіта, робота та займана посада

На позначення безробітних вживають евфемізм *незайняте населення, незнаючий – некомпетентний, прислуга – помічник у господарстві, прибиральник – робітник у сфері клінінгу*, та ін.

9) Політичні процеси, ідеологія.

Наприклад замість називання військових дій вживають політкоректний евфемізм – *регулювання конфлікту, військовий захват – міжнародна допомога, підвищення цін – впорядкування цін, знищити – нейтралізувати*, та ін.

Такі політкоректні евфемізми вживаються переважно у офіційному або дипломатичному спілкуванні, у повідомленнях засобів масової інформації, у діловій комунікації, тощо.

3.3.2 Евфемізми у живому мовленні українців

Безперечно, в усному, особливо народному мовленні також функціонують евфемізми. Однак, такі евфемізми з народного мовлення утворені іншими способами та виражені мовними одиницями інших стилів. Здебільшого серед них поширені просторічні назви, каламбури, але найчастіше метафоричні звороти та

фразеологічні одиниці. Серед евфемізмів, які поширені в мовленні українців, ті, що виражені фразеологічними зворотами та сталими виразами, становлять найчисельнішу групу. Далі розглянемо деякі з найпоширеніших тематичних груп мовних табу та евфемізми на їх позначення, що функціонують в живому мовленні українців.

В українському народному мовленні знаходимо цілу низку виразів та фразеологічних одиниць на позначення осіб з недосконалими розумовими здібностями, або людей з неврівноваженою поведінкою, які розвинулися ще у минулому столітті, але дотепер функціонують, особливо у живому мовленні. Ця група фразеологічних одиниць дуже велика, ми наведемо лише її частину: *ані верша, ані ворітниця; багато вітру в голові; баран божий; без клепки; без лою в голові; без царя в голові; бідний на розум; блазень всього світу; блекоти наївся; Бог до бороди розуму не прив'язав; Бог розумом зобидив; Бог розумом обділив; Бог розуму лишив; боже телятко; був у дурного на весіллі; в голові вітер гуляє; в голові горобці цвірінькають; в голові йому вилами укладали; в голові капуста розсада; в голові неполадки; в голові сім літ не метено; в голові тінь; в голові хрущі хурчать; в дурного зимував; в дурного хаті ночував; воно малим з печі впало; глузд за розум завернув; голова з вухами; голова соломною набита; голова тільки для картуза; голова тільки для шапки; диня на плечах; дуб дубом; дубова голова; дурна Хвеська; кволій на розум; кебета догори дригом; кебета набакир; мак цвіте в голові; мідний лоб; мізки навиворіт; не всі дома; не при своєму розумі; не при своїх; порожній баняк; у тім'я битий; що засиплять, те і меле; ялова голова.*

Частково табуйованою в сучасному українському комунікативному просторі є лексика на позначення фізіологічних потреб людини, пов'язаних з видільною функцією організму. Непристойним у розмові вважається відкрите інформування про певні природні потреби, тому мовці послуговуються конструкціями, що замінюють прямі слова згаданих процесів. Тому для повідомлення про необхідність відвідати вбиральню в українській розмовній мові вживають такі метафоричні вислови: *припудрити носика, йти за покликом природи, вийти у справах, вийти кудись.* У народному мовленні українців функціонують також вирази *сходити до відходу* та *сісти до вітру*.

Такі фізіологічні особливості жіночого тіла як менструація та вагітність в минулому підлягали дуже строгій табуїзації, про що ми згадували у попередньому підрозділі.

У ньому ми наводили цілу низку українських евфемізмів на позначення менструації та вагітності. Хочемо зауважити, що у сучасному комунікативному просторі жоден з них вже не використовується, або використовується дуже поодинокими представниками старших поколінь українців. В сучасному українському суспільстві великого поширення набуває тенденція детабуїзації самого явища менструації, і відповідно, мовних одиниць на його позначення. Виходять друком українські переклади всесвітньо відомих просвітницьких проєктів, покликаних зняти заборони з теми жіночої природи та сексуальності. Одним із таких творів є книга-комікс «Заборонений плід» шведської авторки Лів Стрьомквіст, який неодноразово перевидавався в українському перекладі від 2014 року.

Навіть попри соціальні та культурні кампанії проти заборон на вільне обговорення жіночого тіла та усіх його природних процесів, протягом останніх років можна було зазначити високу частотність у текстах засобів масової інформації та періодичних друкованих видань таких перифраз на позначення менструації: *ці дні, ці справи, критичні дні, особливі дні, ці справи, жіночі проблеми, червоні дні календаря, дратівливий тиждень, гості приїхали, червона армія, сезон дощів, багряні вітрила, останній день Помпеї, технічні причини.*

У попередньому підрозділі ми також наводили назви на позначення стану вагітності та вагітної жінки. Ми зазначали наскільки важливим було утримувати факт вагітності в таємниці від оточуючих, адже боялися таким чином нашкодити матері або ненародженій дитині. В сучасному українському та чеському суспільстві вагітність залишається частково табуованою, але на її позначення вживаються вже інші мовні одиниці, ніж у минулих століттях.

В сучасній українській мові для позначення вагітності функціонують вирази: *в делікатному стані, в очікуванні, в тяжі, в тязі, на останніх днях, при надії, у ваготі, у вазі, ось-ось розсиплеться, скоро буде мамою, увійшла в тяж, у стані, у поважному стані, у тяготі, у тяжі, у тяжу, ходить важкою, ходить дитиною, ходить на вазі, ходить на останніх днях, ходить при надії, ходить тяжкою* (словник синонімів вусика). Ці вирази функціонують здебільшого в усному мовленні, поряд з ними в періодичних виданнях часто вживають власне лексеми «вагітна» та «вагітність».

Назви статевих органів до сих пір вважаються однією з найбільш табуованих мовних одиниць в українському суспільстві. Хоча під впливом тенденцій

детабуїзації та поширення сексуальної освіти, починають вживатися прямі назви на позначення статевих органів, але поряд з ними в мовленні функціонує ціла низка евфемізмів із цими значеннями. У вступі до словника нецензурної лексики та її відповідників Л. Ставицької «Українська мова без табу» (), його авторка звертає увагу на те, що еротична метафора, яка завуальовує сороміцький зміст і водночас кодує первинну семантику і тілесний досвід у символах і архетипах, є точкою перетину перетину мови і сексуальності. А. Річтер у своїй праці «Sexual Slang: A Compendium of Offbeat Words and Colorful Phrases, from Shakespeare to Today» виділяє такі основні теми (концепти) сексуального сленгу: 1) природний світ: тіло, тваринність, природа, смерть, їжа і споживання їжі — як основи нашого життя; 2) культура: релігія, спорт, музика, власні імена; 3) агресія і війна. Л. Ставицька аналізує дані концепти в контексті евфемізмів на позначення реалій зі статевої сфери життя людини та наводить приклади з української мови.

Метафори зі сфери природного світу, які наводить Л. Ставицька (Л. Ставицька: Критика, 2008), за ступенем спадання частотності розміщуються таким чином:

1. Метафори зі світу природи:

а) Їжа

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *банан, ковбаса, огірок, солодке, червоний буряк, сосиска.*

Евфемізми на позначення жіночих статевих органів: *вареник, капуста, краснослива, вишенька, мед, що спереду; найсмачніше місце, паляниця, пампушка, пиріжок, смаколик.*

Евфемізми на позначення статевого акту: *рибу пекти, розмочити сухар.*

Евфемізми на позначення жінки як сексуального об'єкта: *м'ясо, свіжина, скоромина, телятина.*

Евфемізм на позначення подружньої зради: *суниці.*

б) Тваринний світ

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *бомко, буцал, кінь, змій, когут, слимак, черв'як, голуб, горобець, рак-неборак, щупак.*

Евфемізми на позначення жіночих статевих органів: *кицька, куна, лисичка-вертихвістка, голубка, гребеняста, потка, пташечка, риба.*

Евфемізми на позначення статевого акту: *бобра бити, кролитися, лигати, топтати.*

Евфемізми на позначення чоловіка, охочого до жінок: *баран, бугай, жеребець, кабан, кнур, кобель, козел, лошак.*

Евфемізм на позначення подружньої зради: *бугаювати.*

в) Рослинний світ

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *гриб, дубова колода, корінь, патик, стрючок, тикало, тичина, шишка.*

Евфемізми на позначення жіночих статевих органів: *мичка, рута, троянда, садочок.*

Евфемізми на позначення статевого акту: *дубитися, везти дуба, ламати калину, терти коноплі, прополоти руту-м'яту, проситирати ленок по долині, ходити в жито.*

Евфемізми на позначення чоловічого сімені: *жито, гречка, коноплі, мачок, просо, жолуді.*

2. Метафори зі світу культури

а) Музика

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *варган, дуда, вабик.*

Евфемізми на позначення жіночих статевих органів: *бандура, гітара, мандоліна.*

Евфемізми на позначення статевого акту: *грати (на гітарі).*

б) Спорт

Евфемізми на позначення статевого акту: *боротися, боротьба під ковдрою.*

Евфемізм на позначення гомосексуалізму: *вірменська боротьба.*

в) Релігія

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *малий бог, гаспид.*

Евфемізми на позначення жіночих статевих органів: *каплиця, пекло, сатана вусата.*

Евфемізми на позначення статевого акту: *Боже сохрани, Господи помилуй, священнодійство.*

3. Порівняння статевого акту з агресією або війною

Евфемізми на позначення статевого акту: *вибити, вгатити, вдарити по рубцю, вителепати, витрапати, гилитися, забити рибу, засандалити, засупонити, відмолотити, періцити, піжити, рипати, утнути, шваркнути, шморгнути, печеню покраяти, різати кобіту, хихляти, довбати, драти, мотузити, товкти, засадити.*

Евфемізми на позначення чоловічого статевого члена: *ножик, спис, шило, загарбник, розбійник, нахаба, моджахедисько.*

Л. Ставицька зауважує, що порівняння статевого акту з агресією або війною лежить в основі узвичаєного уявлення про статевий акт як агресивний напад, об'єктом якого зазвичай є жінка. Слова цього семантичного класу ґрунтуються на семантиці побиття, різання, різких і неприємних для людини дій або грабежу.

Окремою великою групою тем, що традиційно табууються у слов'янських культурах є теми, на позначення несхвальної суспільством поведінки. Різновидом несхвальної суспільством поведінки в українському культурному просторі вважається надмірне вживання алкоголю. Тому, цілком закономірною в українській мові є поява евфемістичних конструкцій, які заміщують прямі назви горілочаних виробів, осіб напідпитку чи тих, хто зловживає алкоголем, а також сам процес прийому спиртних напоїв.

В українській мові на позначення міцного алкоголю вживають евфемізми *грішна вода, скляний бог, зелений змії, адамові слізки, біла сатанюка, бісівська кров, блаженна вода, божя роса, гірке зілля, кляте зілля, зелений змії, з золотою безкозиркою, з тютюнцем, людська біда, молоко з-під скаженої корови, небесна водиця, ота сама, паленуха з димом, радісна сорокаградусна, роса перчена, свята водичка, хлібне вино, христова слюза.*

На позначення п'яниці у мовленні вживаються фразеологізми *бездонна бочка, в горілці усе б і мокнув, випивони справляє, випить мастак, випить не глупак, втопив розум у горілці, дивиться на світ крізь дно чарки, добре питущий, записний гуляка, з кругу спився, змієм підперезаний, не викисає, нема йому просипу, не просихає, не розминається з чаркою, рови лічить.*

У висновках до третього розділу варто зауважити, що аналіз фактичного мовного матеріалу дає підстави стверджувати, що попри тенденції детабуїзації та глобалізації у сучасному суспільстві, у сучасних слов'янських культурах існує чимало тем, а відтак і мовних одиниць, що підлягають заборонам. Серед них,

насамперед теми, пов'язані з біологічною природою людини та суспільною поведінкою людини. Варто відзначити, що аналіз мовного матеріалу української мови дає підстави стверджувати про продуктивність української мови у плані творення та вживання евфемізмів на позначення заборонених у культурному просторі тем.

ВИСНОВКИ

За допомогою інтердисциплінарного підходу, що характеризується поєднанням різних аспектів аналізу прикладів табу, ми змогли проаналізувати особливості функціонування явища табу в українському культурному просторі та їх відображення у мові. У результаті нашого дослідження ми можемо сформулювати декілька основних висновків.

Отже соціокультурне явище табу – це строга заборона на певний об'єкт дійсності чи виконання певної дії. З погляду мовознавства комунікативні табу – це заборони на вживання певних мовних засобів (в такому випадку йдеться про мовне табу), обговорення певних тем у комунікації (комунікативне табу), та спілкування з певними особами (контактне табу).

Першопричини появи табу, як ми вказували у роботі, полягали в усталених традиційних магічних віруваннях і забобонах первісних суспільств. У своїй роботі ми пояснили різницю між давніми табу та сучасними табу. Давні табу ми розглядали здебільшого з точки зору етимології, тобто їх походження та способу творення.

Серед давніх мовних табу в українській мові ми виокремили такі групи:

1. Періодичні мовні табу
2. Мовні табу назв тварин
3. Мовні табу назв природних явищ
4. Мовні табу назв захворювань
5. Мовні табу імен духів, божеств та чаклунів
6. Мовні табу слів, що стосуються смерті
7. Мовні табу, пов'язані із тілом людини
8. Мовні табу, пов'язані з жіночим тілом
9. Мовні табу, пов'язані з чоловічим тілом

Функціонування сучасних табу в українській мові ми проаналізували з точки зору соціолінгвістики а також прослідкували їх зв'язок з явищем політичної коректності. Таким чином, доходимо висновку, що мотивація сучасних мовних табу полягає в дотриманні етикетних норм, почутті соціального такту, толерантності, прагненні зберегти позитивний образ мовця, а також уникнути конфліктних ситуацій і негативних наслідків комунікації.

Ми виокремили такі теми, що підлягають табуїзації в сучасній українській мові:

1. надприродні сили;
2. неправильний образ життя та шкідливі звички;
3. кримінальна сфера;
4. поняття пов'язані з бідністю;
5. фізичні і розумові вади людини;
6. фізіологічні особливості людини;
7. смерть;
8. сексуальна сфера;
9. сім'я та шлюб;
10. політика (корупція, хабарництво, політичні події);
11. бізнес та економіка (банкрутство, звільнення);
12. військова сфера (військові операції, шпіонаж);
13. сфера етнічних, релігійних і вікових розбіжностей.

У праці ми також проаналізували тенденцію детабуїзації в суспільстві та її відображення у мові. Ми проаналізували причини детабуїзації мови, що криються у історичних, політичних та світоглядних змінах в суспільстві. Також ми окресли зв'язок між демократизацією, вульгаризацією мови та явищем мовного табу.

Наостанок, ми окреслили основні теми евфемізації в сучасному мовленні українців в межах двох великих груп – евфемізмів політкоректності, які здебільшого вживаються в діловому, офіційному мовленні або у текстах повідомлень засобів масової інформації та евфемізмів, що вживаються в розмовному мовленні українців.

Тому, проведене дослідження показує загальну картину динаміки феномена «табу» в мовленні українців. Безумовно, нам не вдалося проаналізувати усі сфери впливу табу у сучасному комунікативному просторі українців. У цьому ми бачимо перспективність подальших досліджень та розширення даної праці.

RESUMÉ

Fenomén tabu přitahuje pozornost vědců z různých humanitních oborů již několik staletí. Tento jev byl v různých dobách studován a je nadále studován odborníky na etnografii, etnologii, historii primitivních společností, historii náboženství, filozofie, psychologie a lingvistiky. Pokusy o systematizaci znalostí o fenoménu tabu poprvé provedli anglický etnolog J. Fraser v díle «Zlatá větev», jeho student E. D. Tylor v díle «Počátky kultury» a Z. Freud v díle «Totem a Tabu». Fenomén komunikativního tabu studovali ukrajinští, čeští a zahraniční lingvisté, například: K. Allan [238; 239], O. Babayeva [14], F. Batsevich [18], Kr. Bailey [240], K. Burridge [246], H. Webster [281], R. Gazizov [41], J. Gleason [251], T. Jay [254], D. Zelenin [71; 72], N. Mechkovskaya [126], V. Pivnyuk [150], J. Popova [154], A. Radcliffe-Brown [171], O. Ruter [169], L. Frolyak [223], K. Harris [251], G. Schroeder [274], J. Rejzek, A. Dolezhal, R. Večerka a další. Avšak badání všech těchto vědců se týkala pouze určitých aspektů studia jevu tabu řeči. Dosud nebyla vytvořena žádná obecná analýza fungování jazykových tabu ve slovanských jazycích, od jejího vzniku v řeči dávných Slovanů až po současný stav vývoje a transformace tabu v moderních slovanských jazycích. Proto vidíme význam navrhované studie na příkladu ukrajinského a českého jazyka.

Cílem této práce byly analýza a systematizace typů dávných a moderních ukrajinských tabu, porovnání jakož i analýza eufemistického lexika pro označení zakázaných témat a realit v ukrajinštině a jejich použití v ústním a psaném jazyku Ukrajinců.

Předmětem výzkumu jsou komunikační tabu a projevy výrazů noa pro jejich označení v ukrajinštině.

Předmětem výzkumu jsou zvláštnosti formování, vývoje, lexikálně-sémantického vyjádření a fungování tabu v řečové praxi Ukrajinců.

Fenomén tabu je neodmyslitelnou součástí lidské společnosti od jejích počátků až do současnosti. Primárně představuje sociální zákaz, podstatným způsobem však ovlivňuje všechny sféry společenského života a promítá se také do mezilidské komunikace a jazyka. Hlavní příčiny vzniku tabu byly zakotveny v tradiční magické víře a pověrách primitivních společností. Tabu označení realit, přírodních jevů a osob v minulosti malokdy měly logické vysvětlení a byly spojovány s osobními obavami a psychologickými zvláštnostmi mluveců. Vysvětlili jsme také rozdíl mezi starými tabu a moderními tabu, jejichž motivace spočívá v dodržování etikety, smyslu pro sociální takt, toleranci, touze udržet si pozitivní obraz mluvece a vyhnout se konfliktům a negativním důsledkům komunikace.

Názor lingvistů na vymezení pojmu tabu v rámci jazykovědy se liší. Někteří z nich mluví o jazykovém tabu v užším – archaickém slova smyslu. Jak již víme, tabu vzniklo na základě přesvědčení o existenci duchů a démonů v přírodě na půdě primitivního, magicky-mytologického myšlení, které dosud přetrvává u mnoha polynéských, australských, eskymáckých aj. národů. S těmito představami od počátku souviselo i jazykové tabu pramenící ve víře v magickou sílu slova. Primitivní lidé věřili, že pravé pojmenování věci je její nedílnou součástí, kryje se s její podstatou. Neuvážené a ukvapené vyslovení jména předmětu, místa, osoby atp., jíž se báli nebo k níž chovali úctu, proto považovali za urážlivé, znevažující, drzé, příliš smělé nebo intimní a obávali se jejího hněvu

Mezi komunikativními tabu lingvisté rozlišují tři typy: jazyková tabu, tematická tabu a kontaktní tabu. Jazyková tabu - zákaz používat v určitých kulturách určitá slova, fráze, výrazy atd. Mezi jazykovými tabu jsou nejčastější zákazy obscénnosti a vulgárnosti. V různých kulturách však existují i zákazy používání určitých jmen.

Tematické tabu - zákaz určitých témat komunikace v rámci specifické národní jazykové a kulturní komunity.

Kontaktní tabu jsou zákazem všech forem interpersonální komunikace v určité národní jazykové a kulturní komunitě.

Vznik starověkých tabu byl velmi spojen s magickou vírou lidí. Podle J. Fräsera je magické myšlení založeno na dvou základních principech:

- 1) první princip: důsledek je podobný jeho příčině;
- 2) druhý princip: věci, které se navzájem dotýkaly, pokračují ve vzájemné interakci i po ukončení přímého kontaktu;

Ve víře dávných Slovanů se zákony magie vztahovaly nejen na člověka, jeho rodinu nebo jeho činy, ale také na přírodu a posmrtný život. Protože jazyk vždy odrážel vývoj společnosti, je zcela logické odrážení magické víry a zákazů v jazyce. S tím úzce souvisí víra lidí v magickou sílu slova. Věřilo se, že všechna slova mají svou zvláštní sílu, která se projevuje za různých okolností různými způsoby.

Analýza faktického materiálu ve druhé části naší práce nám umožnila identifikovat dvě lexikálně-sémantická pole, která obsahují tabuová témata a eufemistické výrazy, které je označují. Prvním lexikálně-sémantickým polem komunikačních zákazů je biologická povaha člověka, druhé - lidské sociální chování.

V uvedených lexikálně-sémantických polích jsme vybrali následující témata, která jsou předmětem tabu:

1. jména nadpřirozených sil;
2. jména lidských vad;
3. slova z trestné oblasti;
4. koncepce související s chudobou;
5. jména fyzických a duševních vad osoby;
6. slova z oblasti fyziologie;
7. pojmy související se smrtí;
8. slova související se sexuální sférou;
9. jména z oblasti rodiny a manželství;
10. slova v oblasti politiky;
11. koncepty v oblasti podnikání;
12. podmínky vojenského slovníku;
13. slova vztahující se k etnickým a věkovým rozdílům.

Současná fáze vývoje společnosti je charakterizována změnami, které jsou výsledkem globalizace. Transformace ve sféře hodnot kultury se nutně odráží ve změně norem, jedním z nich je tabu. Jedna z indikativních oblastí neverbálního chování, kde nyní dochází k porušování tradičních zákazů je vztah mezi pohlavími. Například raný a předmanželský pohlavní styk v mnoha kulturách se stal běžným a již nezpůsobuje odsouzení od ostatních. Stále méně odsouzení způsobuje láska osob stejného pohlaví. Není divu, že veřejné vystavení nahého těla se teď vnímá jako otevřený projev sexuality.

Ve mluvené komunikaci je tedy mezi tématy, která jsou předmětem detabuizace, intimní vztahy a související použití názvů intimních částí těla. Rovněž vznikají v jazyce nová tabu. Některé nové zákazy jsou do značné míry způsobeny globálně rozšířeným konceptem «tolerance», jehož projevem v komunikaci je politická korektnost, která je realizována při vzniku eufemismů, které nazývají národní nebo etnickou příslušnost.

Opak tabu se v Polynésii nazývá noa, což znamená «obyčejný» nebo «obecný». Jde o jakousi tabuovou náhradu, zástupné pojmenování, krycí prostředek. Noa je slovo, které nepodléhá tabuovému zákazu a tabuizované výrazy jím mohou být nahrazeny. Toto zástupné pojmenování vzniklo původně jako «pokus mluvou oklamat bytosti oživující v

animistickém pojetí přírodu.» V případech, kdy tabuové zábrany způsobily úplné potlačení původních tabuizovaných pojmenování a primárně náhradní pojmenování (noa) se postupně stalo názvem «pravým», mohlo i ono samo následně podlehnout sekundárnímu tabu a být nahrazeno výrazem jiným.

Naše studie ukazuje obecný obraz dynamiky fenoménu «tabu» v mluveném projevu Ukrajinců. Samozřejmě jsme nebyli schopni analyzovat všechny oblasti tabuového vlivu v moderních komunikačních prostorech Ukrajinců, ale zde vidíme vyhlídky na další výzkum tohoto tématu.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

3. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. - М.: Учпедгиз., 1957. – 240 с.
4. Бабаева Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологический картин мира : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / Елена Викторовна Бабаева. – Волгоград, 2004. – 438 с.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підруч.] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
6. Бельчиков Ю.А. О роли СМИ в процессе демократизации русского литературного языка // Вестник электронных и печатных СМИ. 2010. № 13. С. 3–7.
7. Варбот, Ж. Ж. Табу / Ж. Ж. Варбот // Русский язык. Энциклопедия / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. : Сов. энцикл., 1979. – С. 345 – 346.
8. Великорода В. Б. Семантичні та функціонально-прагматичні характеристики евфемізмів в англійській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Великорода Віра Богданівна. – Львів, 2007. – 268 с
9. Веньчжан М. Языковые табу : эвфемизм в современном русском языке / Мэй Веньчжан // Язык и коммуникация. Гуманитарные исследования : [науч. журн.]. – 2012. – № 3 (43). – С. 49–56.
10. Видлак С. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля / С. П. Видлак // Этимология – 1965 : материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам. – М., 1967. – С. 275 – 281.
11. Газизов Р. А. Коммуникативные табу в немецкой лингвокультуре / Р. А. Газизов // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение : [науч. журн.]. – 2011. – № 51. – С. 37–40.
12. Галайчук // Вісник Львівського університету. Сер. : Исторична. —2013. —Вип. 48. —С. 343-382. —Режим доступу: <http://nbuv.gov>
13. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу : матеріали з полудневої Київщини / зібрав М. Грушевський ; обробив З. Кузеля. – 1907. – ХХІІІ, 144 с.
14. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северної Азії / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропологии и этнографии. – 1930. – Т. ІХ. – 164 с.

15. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / авт.-уклад. Жайворонок В. В. – К. : Довіра, 2006. – 706 с
16. Ігнатенко Ірина. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Київ: Дуліби, 2013. – 228 с
17. Карасик В. И. Запрет и нарушение запрета как коммуникативные действия / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // «Злая материя ...» : [сб. науч. статей]. – М. : Ладомир, 2005. – С. 17–33.
18. Лабашук, М. (2006). КРИТЕРИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ЯЗЫКА. *Acta Neophilologica*, (VIII), 139-146. режим доступу - <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/an/article/view/1375>
19. Ларин Б. А. Об эвфемизмах // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. М.: Просвещение, 1977. С. 101-114.
20. Мечковская Н. Б. Язык и религия : лекции по философии и истории религии / Нина Борисовна Мечковская. – М. : Агенство ФАИР, 1998. – 352 с.
21. Москвин В. П. Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка: учеб. пособие к спецкурсу / Василий Павлович Москвин. – Волгоград : Перемена, 1999. – 59 с
22. На заре человеческой истории; Семенов, Ю.И.; Изд-во: М.: Мысль, 1989 г
23. Новий тлумачний словник української мови: в 4-х т. / Укл. Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: Аконт, 2000.
24. Півнюк В. М. Комунікативний антиетикет в українському суспільстві / В. М. Півнюк // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : [зб. наук. пр.]. – Вип. 24. – 2010. – С. 208–214.
25. Попова Я. В. Коммуникативная обработка табуированных речесмыслов в институциональном дискурсе : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Яна Викторовна Попова. – Красноярск, 2014. – 240 с.
26. Рутер О. А. Табу в фольклорных поэмах М. Цветаевой : лингвистический аспект : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Ольга Александровна Рутер. – Р. н / Д., 2007. – 259 с.
27. Світлична Т. В. Способи творення евфемізмів (на матеріалі прозових творів) / Т. В. Світлична // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. - 2013. - Вип. 34. - С. 277-281. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2013_34_78.

28. Сенічкіна О. П. Евфемізми російської мови [Текст]: спецкурс: навч. посіб. для студ-в вузів, навч. за спец. «Філологія» / Олена Павлівна Сенічкіна. – М: Вища школа, 2006. – 151 с.
29. Словник синонімів української мови: понад 2500 синонімічних гнізд / О.С. Вусик. — Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2000—2013. — 576с.
30. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми / Леся Ставицька. – Київ: Критика, 2008. – 456 с.
31. Тульнова М. А. Табу в контексте глобалізації // Политическая лингвистика. № 4 (34). 2010. С. 176-181.
32. Українська міфологія та культурна спадщина: міф. уявлення, вірування, обряди, легенди та їхні відлуння у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та ін. народів / авт. Олексій Кононенко. — Харків : Фоліо, 2011 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017
33. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : «Укр. енцикл.», 2004. – 824 с. : іл.
34. Українська усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – 3-тє вид., стер. . – Київ: Знання-Прес, 2005. – 591 с
35. Фроляк Л. Вербалізація поведінкових табу в українських східностепових говірках / Л. Фроляк // Tabu językowe i eufemizacja w dialektach słowiańskich. – Lublin, 2008. – S. 55–68.
36. Фрээр Дж. Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрээр ; [пер. с англ. М. К. Рыклина]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.
37. Фрэйд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Зигмунд Фрэйд ; [пер. с нем. М. В. Вульфа] . – СПб. : Азбукаклассика, 2005. – 222 с.
38. DOLEŽAL, A. Zakázaná slova aneb (ne)pikantní jazykověda. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2004. 202 s. ISBN 80-247-0916-3.
39. KRAFT, H. Tabu – Magie a sociální skutečnost. Praha: Mladá fronta, 2006. ISBN 80-204-1345-6.
40. REJZEK, J. Český etymologický slovník. 1. vyd. Voznice: Leda, 2001. 752 s. ISBN 80- 85927-85-3.

41. VEČERKA, R. a kol. Uvedení do etymologie, k pramenům slov. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006. 355 s. ISBN 80-7106-858-6.
42. Webster H. Taboo : A Sociological Study / Hutton Webster. – Stanford : Stanford University Press, 1942. – 393 p

ANOTACE

Titul a jméno autora: Bc. Olena Izmailova

Instituce: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta.

Název diplomové práce: Vývoj jazykových jevů tabu a noa v ukrajinském jazyce od jejich vzniku do současnosti

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Uljana Cholodová, PhD

Počet titulů použité literatury:

Klíčová slova: Tabu, noa, jazykové tabu, jazyk, komunikační prostor, text, zákaz, téma, eufemismus, funkce eufemismů, druhy eufemismů, současná ukrajinština.

Key words: Taboo, noa, linguistic taboo, language, communication area, text, prohibition, topic, euphemism, functions of euphemisms, sorts of euphemisms, contemporary Ukrainian language.

Tato diplomová práce se zabývá problematikou tabu a noa v jazyce a komunikaci Ukrajinců. Jádrem této práce je identifikace a porovnání základních tabuových témat v minulosti a v současné ukrajinštině. A rovněž analýza způsobů jazykové realizace eufemismů v mluveném psaném jazyce. V teoretické části této práce je nejprve vysvětlena podstata termínů tabu, noa, eufemismus, a komunikační tabu a jsou popsány předpoklady pro jejich vznik. V empirické části jsou následně vymezena tabuová témata vyskytující se v mluvě Ukrajinců od minulosti do současnosti a způsoby jejich jazykového uchopení.

This diploma thesis deals with the issue of taboo and noa in the language and communication of Ukrainians. The core of this work is the identification and comparison of essential taboo topics in the past and contemporary Ukrainian. We have also analyzed the ways of linguistic realization of euphemisms in spoken language and modern texts of the printed media on the example of Ukrainian. In the theoretical part of this work, the essence of the terms taboo, noa, euphemism, and communication taboo are explained, and the preconditions for their origin are described. The empirical part then defines the taboo topics occurring in the speech of Ukrainians from the past to the present and ways of their language grasp.